

הרא"ש האשכנזי בספרד: 'תוספות הרא"ש', 'פסקי הרא"ש', ישיבת הרא"ש

מאת

יהודה דוב גלינסקי

כותבי העתים מסוף המאה החמש עשרה ועד היום התמקדו בתרומתו של רבנו אשר בן יחיאל (הרא"ש, 1250[?]–1321¹) האשכנזי לקהילות ספרד בתחום ההלכה. הרא"ש, שהיגר לטולדו בשנת 1305, גרם לכך שיהודי קסטיליה כבר לא הסתמכו בפסיקתם רק על 'משנה תורה' לרמב"ם ועל 'הלכות הרי"ף', אלא התחשבו גם בעמדותיהם של חכמי אשכנז וצרפת. כבר בתיאורו של ר' אברהם זכות, בעל 'ספר היוחסין' וממגורשי ניכרת מרכזיותו של הרא"ש כפוסק בתודעתם של יהודי ספרד:

המאור הגדול נזר החכמים מורינו הגדול רבינו אשר הקדוש בן רבינו יחיאל [...] ועשה פסקים לכל התלמוד בדרך רב אלפס עם מה שהוסיף מפלפול ר"י [ר' יצחק מדמפיר] בעל התוספות שכתב עליו [...] יש לנו לסמוך עליהם יותר מעל דברי הרמב"ם שכתב לנו דברי נבואה בלא ראייה, ועוד שהיו מפולפלים יותר בחכמה ובמנין [...] ועוד עשה פעם אחרת פסקים ארוכים עם מספר הדינין שיוצא בכל הלכה [...] וכן עשה הספר הנכבד משאלות ותשובות וכן עשה פירוש תוספות לתלמוד ופירוש גמרות ועוד כתב כל תוספות ר"י ואחרים עם מה שהוסיף הוא ז"ל ככתוב בכל אלה הגמרות של דפוס בשם פסקי התוספות²

1 ראו: שו"ת זיכרון יהודה לר' יהודה בן הרא"ש, מהדורת חבצלת, ירושלים תשס"ה, עמ' 27–28 (מבוא).

2 ראו: א' זכות, ספר היוחסין השלם, מהדורת צ' פיליפאווסקי וא"ח פריימאן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 223. הציטוט תוקן על פי כ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. d. 16 (קאולי 2798; מכון לתצלומי כתבי היד העבריים [מתכ"י] 16713), דף 178א-ב. בשורה האחרונה העדפתי את נוסח הדפוס על פני נוסח כתב היד. בכתב היד כתוב 'ועוד כתב כל תוספות ר"י ואחרים עם מה שהוסיף הוא ז"ל ככתוב בכל אלה הגמרות של דפוס ופסקי התוספות'. מדברי ר' אברהם עולה שהוא ייחס את כתיבת 'קיצור פסקי התוספות', שאכן הודפסו בהדפסות הראשונות של התלמוד, לרא"ש ולא לר' יעקב בנו או למישהו אחר. על כן מפתיע שאורבך ופריימן קבעו, בעקבות החיד"א, שבעל 'דברי אמת' היה הראשון שטען כך. ובהתחשב בדברי זכות יש מקום לפחות לשקול ברצינות את בעלותו של הרא"ש על חיבור זה. ראו: א"א אורבך, בעלי התוספות: תולדותיהם, חיבוריהם, שיטתם⁴, ירושלים תש"ם, עמ' 734, הערה 1; א"ח פריימן, רבנו אשר ב"ר יחיאל וצאצאיו, ירושלים תשמ"ו, עמ' צח.

ר' אברהם פתח בפסקים של הרא"ש ותיאר באריכות את ייחודם. אחרי כן הזכיר את שו"ת הרא"ש.³ ורק בסוף דבריו, וממש בקיצור, ציין את פועלו בשדה הפרשנות. ניכר מתוך דבריו שפועלו של הרא"ש בשדה ההלכה חשוב היה בעיניו הרבה יותר מפועלו בשדה הפרשנות.⁴ העדויות להשפעתו הרבה של הרא"ש על ההלכה הספרדית בתקופה זו שלפני הגירוש מרובות ואסתפק כאן בשתיים. באיגרת שנשלחה מקסטיליה לרומא בשנת 1487 מסופר על הנוהג שהתקבל לפסוק כמו הרמב"ם רק במקרים 'שלא יחלוק עליו הרב הגדול רבנו אשר'.⁵ ור' יצחק קארו, דודו של בעל 'שולחן ערוך', כתב 'שבכל ספר נהגים בכל הדינים ובכל ענייני איסור והיתר כסברת הרא"ש'.⁶ אף אם דבריו אינם מדויקים לגמרי הם משקפים מציאות הלכתית שהשתנתה בעקבות פועלו של הרא"ש בתחום ההלכה.⁷ על רקע זה אין זה מפתיע שחוקרי 'חכמת ישראל' והמחקר המודרני הלכו בעקבות קודמיהם, כותבי תולדות החכמים בדור הגירוש, ובחרו להתמקד אף הם בהיבט זה של פעילותו של הרא"ש.⁸ לעומת זאת בני דורו של הרא"ש, בני המאה הארבע עשרה, הציגו את השפעתו בספרד באור

3 הרא"ש כמובן לא ערך את תשובותיו, זאת עשו בניו, בעיקר ר' יעקב. ראו: א"א אורבך, 'שו"ת הרא"ש בכתבי יד ובדפוסים', שנתון המשפט העברי, ב (תשל"ה), עמ' 10; י"מ תא-שמע, 'רבנו אשר ובנו ר' יעקב בעל הטורים: בין אשכנז לספרד', פעמים, 46–47 (תשנ"א), עמ' 82–83.

4 סביר להניח שגורם מרכזי הוא שבזמנו, לפחות בישיבות של ר' יצחק קנפנטון ותלמידיו, לא למדו את 'תוספות הרא"ש' אלא בעיקר התעמקו בדברי רש"י ורמב"ן. ראו: י"מ תא-שמע, 'לידיעת מצב לימוד התורה בספרד במאה ה-15', י"ט עיס ו' קפלן (עורכים), דור גירוש ספרד: קובץ מאמרים, ירושלים תשנ"ט, עמ' 47–62.

5 F. Baer, *Die Juden im Christlichen Spanien: Urkunden und Regesten*, 2 vols, Berlin 1929–1936, p. 385 ותשובו לתקנה המוצעת בטולדו במאה הארבע עשרה, בזמן כהונתו של ר' יהודה בן הרא"ש (להלן הערה 9).

6 תשובות ר' יצחק קארו, סי' א, בתוך: שו"ת בית יוסף, ירושלים תש"ך, עמ' שפה. למקורות נוספים ראו: י' גלינסקי, "'זוכה זה החכם יותר מכלם שהכל למדו מספריו': על תפוצת "ארבעה טורים" לר' יעקב בן הרא"ש מוזמן כתיבתו ועד לסוף המאה ה-15', סידרא, יט (תשס"ה), עמ' 41–44.

7 על אי הדיק בדברי ר' יצחק ראו מה שהערתי שם, עמ' 4 הערות 101, 102.

8 ראו: א"ה ווייס, דור דור ודורשיו, ה, וילנה תרס"ד, עמ' 60–70; ח' טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, ב, ניו יורק תש"ז, עמ' 144–160. גם פריימן, שכתב מאמר גדול על הרא"ש בגרמנית, מאמר אשר תורגם לעברית, כתב רק מעט על הרא"ש כראש ישיבה, ראו: פריימן (לעיל הערה 2), עמ' לב–לג (אם כי דבריו הקצרים הם מעט המכיל את המרובה), וזאת לעומת פרק שלם על הרא"ש כפוסק, ראו: שם, עמ' עז–פא. המחקרים האחרונים על הרא"ש הם מחקריו של ד' זפרי, 'דרכי ההוראה של הרא"ש', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תש"ם; הנ"ל, 'לדרכי הפסיקה של הרא"ש', סיני, צד (תשמ"ד), עמ' רעז–רפג; הנ"ל, 'פסקי הרא"ש, סדרם, זמנם, ויחסם לתשובותיו ולתוספותיו', דיני ישראל, י"א (תשמ"ד), עמ' שמו–שסד; וכן: תא-שמע (לעיל הערה 3), עמ' 75–91; א' וסטרייך, 'הכרעות שיפוטיות של הרא"ש בספרד', מ' בר (עורך), מחקרים בהלכה ובמחשבת ישראל: מוגשים לכבוד הרב פרופ' מנחם עמנואל רקמן בהגיעו לגבורות, ירושלים תשנ"ד, עמ' 157–182. ראו גם: ש' טולידנו, 'קובצי תשובות הרא"ש בכתבי יד ובדפוסים', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ה, ושם גם רשימה מפורטת של התשובות האשכנזיות המעטות, עמ' 103–115. מן הבודדים שהתייחסו אל הרא"ש כפרשן או כראש ישיבה הם אורבך (לעיל הערה 2), עמ' 586–599; י' פאעור, 'תוספות הרא"ש למסכת ברכות', PAAJR, 33 (1985), עמ' 41–65; י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה: קורות, אישים ושיטות, ב: 1200–1400, ירושלים תשס"ד, עמ' 78–85. כמו כן יש לציין שלאן-טליו בספרו על יהודי טולדו פתח את דבריו על הרא"ש בהתייחסו לישיבה שהקים, ראו: P. Leon Tello, *Judios de Toledo*, I, Madrid 1979.

שונה. מתוך דברי תלמידו ר' יצחק ישראלי, בנו ר' יהודה ותלמיד בנו ר' מנחם בן זרח, עולה שבעיניהם הייתה עיקר השפעתו של הרא"ש דווקא בתחום הלימודי. הרא"ש פיתח את הישיבה המקומית והביא לשינוי דרמטי בטולדו כששילב בלימוד התלמוד את לימוד תורתם של בעלי התוספות הצרפתים.

במאמר זה אנסה לבחון את פועלו של הרא"ש דרך עיניהם של בני דורו, ששיבחו אותו בעיקר על פועלו כמלמד וכראש ישיבה גדול, ולא על היותו סמכות הלכתית לכל האזור,⁹ ושהתרשמו מ'תוספות הרא"ש' יותר מאשר מחיבוריו האחרים.¹⁰

השפעתו של הרא"ש בקסטיליה

העדות הקדומה ביותר הגיעה לידינו מר' יצחק ישראלי, משכיל ספרדי מהמשפחות המיוחסות של טולדו, מדען ובקי בחכמת התכונה והלוח העברי.¹¹ עם בואו לטולדו ביקש הרא"ש ללמוד חכמות אלו, דבר שלא היה אפשרי באשכנז, ור' יצחק, שהתמחה בהן בצעירותו, הציע ללמדו.¹² בעקבות הקשר עם החכם התלמודי האשכנזי כתב ר' יצחק ישראלי את הספר 'יסוד עולם',

9 על סמכותו ההלכתית בעיר טולדו בחייו ולאחר מותו ניתן ללמוד מפרשייה שהתרחשה לאחר פטירתו, כאשר בנו, ר' יהודה, שירת במשרתו. בסביבות שנת 1340 החליטו מנהיגי הקהילה לקבוע את 'משנה תורה' כקודקס המחייב את כל דיני טולדו. וכך תיאר זאת ר' יהודה בתשובה שכתב בנדון: 'שמעתי שאתם אומרים מפני שנתרבה המחלוקת בין פוסקי הדינים ומורי הוראות זה אומר בכה וזה אומר בכה שאתם מסכימים לפסוק ולהורות עפ"י ספרי הרמב"ם וזלתי במה שחולק עלי א"א [אדוני אבין] ו"ל שיעשו כדבריו' (זכרון יהודה: ספר שאלות ותשובות לרבנו יהודה בן הרא"ש ושאר גדולי זמננו, ברלין תר"ו, סי' נד, עמ' ט) [מהדורת חבצלת (לעיל הע' 1), עמ' כו]. לענייני חשוב שעולה מתוך הדברים שאף לאחר מותו היה הרא"ש סמכות הלכתית מחייבת. כמו כן יש לציין שקהילות יהודיות רבות מכל אזורי ספרד פנו אליו בשאלות, ראו: פריימן (לעיל הערה 2), עמ' לו–לו ובמפתח של שו"ת הרא"ש, מהדורת י' יודלוב, ירושלים תשנ"ד, עמ' תקלה.

10 אין ספק שמבחינה אובייקטיבית 'פסקי הרא"ש' (וכן 'שו"ת הרא"ש') הם היצירה החדשנית והחשובה יותר מ'תוספות הרא"ש', ועל כן אין זה מפתיע שההיסטוריה 'פסקה' לטובת חיבור זה. מכל מקום מטרתו במאמר זה להסביר את חשיבותן המיוחדת של 'תוספות הרא"ש' לזמנן ולמקומן. היעדר החידוש בתוספות מחייב עוד יותר להסביר את חשיבותן לבני זמנו.

11 על משפחת בן ישראל או ישראלי ראו להלן הערה 89. לתיאור פועלו וחיבוריו המדעיים של ישראלי ראו: Y. T. Langermann, *The Jews and the Sciences in the Middle Ages*, Aldershot 1999, pp. 8–9

12 'יהי היום [לדעת] עתידות / שאלתי על דברי איש תמודות / ויספר לי קצת מהלליו / וטוב טעמו [נ"א: שכלו] ומעלליו / וכי מרוב חכמתו / וגדולת מעלתו / נדבה רוחו אותו / לבוא בסוד התבונה / ללמוד וללמד בחכמת התכונה / וישאל את אנשי מקומו / אם יש מהם [נ"א: איש] משכיל וילמוד עמו / ויחפש ולא מצא אתם נכונה / ולא דעת ולא תבונה / את מי יורה דעה / ואת מי יבין שמועה / אחרי כי אבדה עצה מבנים / ואין רואה [ואין שומע] ואין מקיץ כי כולם ישנים / ויהי בשמעתי דבריהם / אוין עד תבונותיהם / אש הקנאה אכלתני / וחמתי היא סמכתני / ואומרה אלכה ואראנו / ויום יום בחידות אנסנו / אדברה ולא איראנו / ואעירה כיום כבודי / והנה חדש עמדי / לשוב כימי בחורי / ולחדש כנשר נעורי / ונפשי תשיחני / ורוח מבינתי יענני / קום כי עליך הדבר / כי הנה הסתו עבר / אז התחזקתי / חשתי ולא התמהמתי / ודלתי שכלי דפקתי / ועל אלהי ישראל נסמכתי / ואכתוב זה הספר [יסוד עולם, מהדורת ב' גאלדבערג, ברלין תר"ו–תר"ח, דף 1 ע"ד, עם תיקונים קלים על פי כ"י פרמה, פלטינה 3165].

שהוקדש לנושאים שבהם התעניין הרא"ש. מהדורתו הראשונה של הספר הושלמה כבר בשנת 1310,¹³ כחמש שנים בלבד לאחר בואו של הרא"ש לטולדו.

חלק קטן מחיבורו המדעי של ר' יצחק עסק בסקירה היסטורית של תולדות האנושות, ותולדות חכמי ישראל, והתבסס בעיקר על 'ספר הקבלה' לר' אברהם אבן דאוד.¹⁴ אולם בסקירת התקופה שמסוף המאה השתים עשרה עד תחילת המאה הארבע עשרה, כלומר מזמן השלמת 'ספר הקבלה' ועד זמנו, היה על ר' יצחק להשלים בכוחות עצמו את תולדות החכמים. לענייני חשבים דבריו על בואו של הרא"ש לטולדו, ואצטט תחילה מתוך כתבי היד המשקפים את המהדורה הראשונה של הספר:

ובשנת ה' אלפים וס"ה למנין העולם העיר השם את רוח הרב ר' אשר בן כבוד הרב ר' יחיאל ז"ל לצאת מאשכנז ארץ מולדתו ובא הוא ובניו ובניו ביתו לטליטלה להאיר את עינינו ולהוציאנו מחושך הסכלות והפתיות לאור החכמה והשכל והתבונה השם יסכים על ידו ויזכינו ללמוד ממנו ולהשכיל ביסודי התורה וסודותיה ופירוש טעמי כללותיה ופרטיה.¹⁵

ניכר שהמחבר בחר בתיאורים המדגישים את סגולותיו של הרא"ש בתחום העיוני. רבנו אשר בן יחיאל הביא לטולדו את אור החכמה, השכל והתבונה, והמחבר הביע תקווה ללמוד ממנו את יסודי התורה ופירוש טעמיה. במהדורה המאוחרת של החיבור,¹⁶ שנכתבה אף היא בחיי הרא"ש אבל לאחר שכבר קנה לו השפעה של ממש, הוסיף המחבר: 'והריבין תורה והעמיד בה תלמידים

13 כלשונו בהקדמתו: 'ספר יסוד עולם שחבר הישיש רבי יצחק ב"ר יוסף גב"ע [נשמתו בגן עדן] בן ישראל בחכמת יסודי העיבור וסודותיו בשנת חמשת אלפים ושבעים לבריאת העולם לכבוד הרב ר' אשר בן כבוד הרב ר' יחיאל ז"ל יתגה בו הוא ובניו ותלמידיו וכל אשר נשאו לבו ומלא את ידיו' (שם, דף 1 ע"א). על הימצאותן של מהדורות שונות ראו להלן הערות 15, 16, 55 ובנספח. וכאן המקום להעיר על שינויים בנוסח הפתיחה שכלל הנראה אינם מפרי עטו של המחבר. מוצאתי שלוש פתיחות שונות לקטע שצוטט בתחילת ההערה, ואלו הן: 'ספר יסוד עולם שחבר ר' יצחק ב"ר יוסף גב"ע בן ישראל בחכמת יסודי העיבור וסודותיו' (כ"י פרמה, פלטינה 3165 וכ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית 481 Cod. ebr.); 'ספר יסוד עולם שחבר הישיש ר' יצחק ב"ר יוסף גב"ע בן ישראל בחכמת יסודי העיבור וסודותיו' (בגיליון של אותו כ"י פרמה ובמהדורת גולדברג [לעיל הערה 12]); 'ספר יסוד עולם שחבר החכם המשכיל כולל החכמות, ולעלות לשחקים עשה סולמות, >...< במשפט בני האל הוא גבירנו גביר יצחק בכור(?) יוסף ז"ל בן ישראל וחברו בשנת ה' (כ"י אוקספורד, בודליאנה 368 Poc). נוסח אחד מתאר אותו בשמו בלבד, אחר – בתואר 'הישיש', ונוסח נוסף – כ'חכם המשכיל וכו'.

14 יסוד עולם, ב, מאמר ד, פרק יח (מהדורת גולדברג [שם], דף 35 ע"א).

15 על פי כתבי היד המשקפים את הנוסח המוקדם (ראו לעיל הערה 13 ובנספח), בעיקר כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית 481 Cod. ebr., כ"י אוקספורד, בודליאנה Reggio 6 וכ"י אוקספורד, בודליאנה Hunt. 299. בנוסח הדפוס של 'יסוד עולם' הקטע מופיע במאמר ד, פרק יח (מהדורת גולדברג [שם], חלק ב, דף 35 ע"א); הדפוס משקף את הנוסח המורחב, כלומר את המהדורה המאוחרת. מכתבי היד שבדקתי קיימים שני כתבי יד לנוסח המורחב של קטע זה, כ"י פרמה 3165, שהוא העתקה של החיבור כולו, וכן כ"י לונדון, בית הדין ובית המדרש 28/22, עמ' 481–119, שהוא העתקה של קטע זה בלבד (והשלמה ל'ספר הקבלה'). משבעה כתבי היד שבדקתי רובם משקפים את הנוסח הקצר, שהוא המהדורה הראשונה של הספר, וראו את הרשימה בנספח.

16 בגרסת הדפוס, מהדורת גולדברג (שם) ובכ"י פרמה ובכ"י לונדון בית הדין (ראו בהערה הקודמת). להוכחת איחור המהדורה ראו בסמוך, בתיאור פועלו של הרא"ש, וכן להלן הערה 55.

ולכבודו ולמצותו חיברתי הספר הזה.¹⁷ נראה שהרבצת תורה והעמדת תלמידים קשורות להוצאת יהודי טולדו מ'חושך הסכלות והפתיות'.

ר' יהודה בן הרא"ש כתב צוואה מרתקת, שבמובנים רבים היא מעין אוטוביוגרפיה.¹⁸ הוא תיאר את ילדותו כנער חלש וחולני, את עזיבתו את ארצו ובית אביו בגיל שלוש עשרה, את צער גידול בניו וכן את מינויו לרבה של טולדו ולראש הישיבה לאחר מות אביו.¹⁹ הוא כתב גם על הסיבה לעזיבת אביו את אשכנז והגירתו לספרד. ולאחר שהרחיב על הנסיבות הפוליטיות והביטחוניות שהביאו את הרא"ש לצאת מאשכנז, התייחס לתרומתו הגדולה של אביו לחיי הדת בטולדו:

ומאת ה' היתה זאת – להעמיד תלמידים רבים בארצות ספרד. צדקת ה' עשה ומשפטיו עם ישראל. כי לא היו בארצות אלה פירושים מדויקים. וגם עשה לתלמוד פירושים ופסקים. ובכל מקום אשר פירושי ותשובותיו ופסקיו יגיעו – חוקי האל ותורתיו יודיעו.²⁰

ר' יהודה, בדומה לר' יצחק, בחר להעמיד במרכז את פועלו של הרא"ש כמלמד תלמידים וכמי שהפיץ פירושים מדויקים בספרד. אמנם הוא לא התעלם מתפקידו של אביו כפוסק וכסמכות הלכתית עלינה בספרד, אבל נדמה שגם בעיניו הייתה פעילות זו משנית.

ר' מנחם בן אהרן בן זרח, שהוריו גלו מצרפת ונהרגו בפרעות בנווארה בשנת 1328, ושהוא עצמו ניצל על ידי אביר נוצרי, למד תורה בצפון ספרד אצל ר' יהושע אבן שועייב, תלמידו של ר' שלמה בן אברהם אדרת (הרשב"א), ובשנת 1331 נרד לקסטיליה, ושם למד אצל ר' יהודה בן הרא"ש.²¹ את ספרו ההלכתי-המוסרי 'צדה לדרך' כתב לאחר הרס קהילתו אלקלעה במאורעות שהיו קשורים למלחמת האחים בקסטיליה באמצע המאה הארבע עשרה. הוא הועיד את ספרו לקהילת החצרנים שעבדו בשירות המלך, והקדיש את הספר, בפתחה שירית, לחצרן הידוע דון

17 ההוספה מופיעה לאחר 'הפתיות לאור החכמה והשכל והתבונה' ולפני 'השם יסכים על ידו ויזכינו ללמוד'.

18 הצוואה נדפסה בשלמותה: צואות ה"ר יהודה בן הרא"ש ואחיו ה"ר יעקב בעל הטורים, מהדורת ש"ז שכתר, פרעסבורג תרמ"ה. לאחרונה נתפרסמה שוב בשו"ת זכרון יהודה (לעיל הערה 1), עמ' קעג-קפג. חלק ניכר ממנה, יחד עם תרגום לאנגלית, מופיע בתוך: י' אברהמס, צואות גאוני ישראל, ב, פילדלפיה תרפ"ז, עמ' 163–200.

19 ראו: שו"ת זיכרון יהודה (לעיל הערה 1), עמ' 29–30 והערות 64, 67.

20 צואות ה"ר יהודה בן הרא"ש (מהדורת שכתר), עמ' 15; אברהמס (שם), עמ' 190.

21 המידע על חייו לקוח מהקדמת ספרו: מנחם בן אהרן בן זרח, צדה לדרך, ורשה תר"ם, עמ' 7 (כל ההפניות לספר מכוונות למהדורה זו – למרות הטעויות הרבות והשמטות הצנוורה שבה – וזאת מכיוון שהיא נמצאת בהישג יד כיום. במקום הצורך תיקנתי על פי דפוס ראשון פררה ש"ד). על המחבר וספרו ראו: A. H. Freimann, "צדה לדרך" ומחברו ר' מנחם בן הקדוש ר' אהרן בן זרח, דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ג, ירושלים תשל"ג, עמ' 15–30 (=הנ"ל), בנתיבי אשכנז: מחקרים בקורות יהודי אירופה בימי הביניים, א, ניו יורק תשס"א עמ' 204–226, ושם גם על הפגמים במהדורת ורשה תר"ם. על הפרעות כנגד היהודים בנווארה ראו: י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב תשי"ט, עמ' 238 וכן בהפניות הרשומות אצל י"ט עסיס ור' מגדלינה, יהודי נאבארה, ירושלים תש"ן, עמ' 35, הערה 33.

שמואל אברבנאל, 'בעל שכל, אוהב החכמים ומקרבן אליו, ומטיב להם', שתמך בו בשעתו הקשה ועזר לו להתיישב בעיר טולדו.²²

ר' מנחם הקדים לספרו הקדמה היסטורית שבה סקר את תולדות לימוד התלמוד וההלכה בארצות אירופה הנוצריות ובספרד המוסלמית והנוצרית.²³ עיקרי דבריו בנויים בדרך של השוואה וניגוד בין התרבות התורנית בספרד ובין זו שבאשכנז ובצרפת. לדבריו בספרד, כמו בבבל לפניו, הושם הדגש על לימוד הלכה למעשה. לעומת זאת באשכנז ובצרפת היה הדגש תמיד על לימוד התלמוד ופירוש התלמוד. לאורך סקירתו הדגיש שבספרד לא עסקו בלימוד התלמוד, לפחות לא במחצית השנייה של המאה השתים עשרה ובמאה השלוש עשרה. לדוגמה בתארו את חיבוריו השונים של הרמב"ם כתב: 'וכן חבר פרושים בתלמוד בלשון ערב ולא נתפשטו ממעוט עסק הבאים אחריו בתלמוד בבלי'.²⁴ לאחר תיאור גדולתו של ר' מאיר אבולעפיה (הרמ"ה) מטולדו, בפרשנות התלמוד, כתב: 'ובזמנו וכן קודם לזה לא היו לומדים בארץ הזאת וולתי הלכות רבינו אלפסי'. גם בתיאור פועלו של רבנו יונה בטולדו, חכם שלמד אצל בעלי התוספות בצרפת, ושהכיר היטב את תורתם, הדגיש ש'חבר חידושי' על הלכות רבינו אלפסי'.²⁵

קשה להעריך את מידת הדיוק של דברי ר' מנחם.²⁶ האם ראשי הישיבה של טולדו, ר' יונה ותלמידיו הרשב"א שפעלו אחריו, במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה, אכן לימדו רק את 'הלכות אלפסי'? האם בטולדו ובסביבה לא היו מי שלמדו תלמוד עם תוספות או עם פירושי

22 צדה לדרך (שם), הקדמה, עמ' 7-8. ההקדשה עצמה, הפתיחה השירית, אינה מופיעה במהדורת ורשה תר"ם, אך נדפסה בדפוס ראשון, פריז ש"ד. על דמותו ההיסטורית של החצרן ראו: בער (שם), עמ' 281; ולעומתו: ב"צ נתניהו, 'The Conversion of Don Samuel Abravanel', ש' נש (עורך), בין היסטוריה לספרות: ספר יובל ליצחק ברזילי, תל אביב תשנ"ז, עמ' 81-110 (חלק אנגלי).

23 צדה לדרך (שם), הקדמה, עמ' 5-6. יש להדגיש שספרד הנוצרית עברו היא רק קסטיליה, והוא לא התייחס כלל בסקירתו לאראגון וקטלוניה.

24 דבריו אינם מדויקים, ראו: י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה: קורות, אישים ושיטות, א: 1000-1200, ירושלים תשנ"ט, עמ' 190-191; הנ"ל, 'פירוש הרמב"ם לתלמוד: חידה ופתרונה', שנתון המשפט העברי, יד-טו (תשמ"ט), עמ' 299-305. וראו כעת: ד' הנשקה, 'הרמב"ם כמפרש דברי עצמו', ספונות, כג (תשס"ג), נספח א ('להיקף שרידיו של פירוש התלמוד לרמב"ם'), עמ' 146-159. על האפשרות שחלק מחידושי של הר"י מיגאש נכתבו בערבית ראו בספרו של תא-שמע (שם), עמ' 176.

25 בנקודה זו דבריו מדויקים. פירושי תלמידיו ר' יונה או לפחות חלק מהם נכתבו בטולדו, ראו: תא-שמע (לעיל הערה 8), עמ' 25-29, במיוחד בסוף עמ' 27. כמו כן ראו: ע"ד שבת, 'מחקרי מבוא במפרשי הרי"ף', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ה, בעיקר מה שכתב על קסטיליה לפני בואו של הרא"ש, עמ' 54-56. לעומת זאת לא דייק בכתבו שר' יונה עצמו חיבר פירושים אלה. על פירושי תלמידיו ר' יונה ראו: תא-שמע (שם), עמ' 25-29.

26 קיימת התבטאות אחת של הרא"ש שבמבט ראשון נראית כמחזקת את דברי ר' מנחם: 'אלא אני רואה, שבאלו הארצות רוב הגיונם בספרי ר"ף' (שו"ת הרא"ש, כלל מג, ח [מהדורת יודלוב (לעיל הערה 9), עמ' קפא]. ואכן כך הבין מ' ברואר, אוהלי תורה: השיבה תבניתה ותולדותיה, ירושלים תשס"ד, עמ' 99. אולם מעין בתוכן התשובה, העוסקת בדין מורדת, עולה שכוונת הרא"ש אינה למה שנלמד בישיבה אלא להלכה הפסוקה אצל יהדות ספרד, בדומה להתבטאותו במקום אחר בתשובותיו: 'מכל מקום אחרי שרוב הארצות פוסקין ודנין ע"פ רי"ף וספר רמב"ם ז"ל' (שו"ת הרא"ש, כלל לב, יא [מהדורת יודלוב (שם), עמ' קמה], וכאן [להלן הערה 66]).

הרמ"ה ור' משה בן נחמן (הרמב"ן)? אף שאין בידינו מידע מספיק להשיב על שאלות אלה, ניתן לשער שבעל 'צדה לדרך' תיאר מציאות קיימת.²⁷ הוא התגורר בקסטיליה בסביבות השנים 1331-1360, ובאותה עת ודאי היו מי שיכלו לספר לו על אופי הלימוד בטולדו במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה, ועל כן אין סיבה להניח שבדה את הדברים מלבו.²⁸ מדבריו יוצא שהעיסוק בתלמוד בטולדו היה דל, וזאת לא רק בהשוואה לאשכנז ולצרפת אלא גם בהשוואה לצפון ספרד, מקומם של הרמב"ן ותלמידיו.

על רקע מציאות זו יש חשיבות מיוחדת לדברי ר' מנחם על השפעת הרא"ש בספרד. בעקבות יצחק ישראלי הוא כתב 'ובשנת ה' אלפים וששים וחמש למנין העולם העיר השם את רוח הרב ר' אשר'.²⁹ אבל הוסיף כמה מילים המגדירות בצורה מדויקת יותר את תרומתו של הרא"ש: 'והרביץ תורה ברבים והעמיד תלמידים הרבה ועל ידו החזיקו לומדי התלמוד בבלי'. בדומה לזה בגוף ספרו, בעסקו בסוגיית קבלת שכר עבור תלמוד תורה, תיאר את השינוי שהביא הרא"ש לטולדו:

ובפרט בכל ארץ ספרד שנתמעטו שם מקדם לומדי התלמוד הבבלי עד שהעיר השם רוח הרב רבי אשר ז"ל שבא מאשכנז ולמד ולימד והעמיד תלמידים הרבה הוא ובניו אחריו.³⁰

ברור שהרא"ש הביא לתפנית חשובה בלימוד התלמוד ובהבנתו, והצליח להרחיב בצורה משמעותית את מספר לומדיו.³¹

בשלושת המקורות שהבאתי הדגישו בני זמנו של הרא"ש את תרומתו להחייאת הישיבה המקומית בטולדו. בני דורו של הרא"ש הכירו בכישוריו כפוסק וכמורה הוראה,³² ועם זאת

27 סביר להניח שהתלמידים גם עסקו בהבנת הסוגיה אבל מתוך דברי הרי"ף (יחד עם פירוש ר' יונה), וכפי שהיה נהוג בפרובנס בתקופה המקבילה, על כך ראו: ב"ז בנדיקט, מרכז התורה בפרובנס, ירושלים תשמ"ה, עמ' 289-340; י"מ תא-שמע, רבי זרחיה הלוי בעל המאור ובני חוגו, ירושלים תשנ"ג, עמ' 150-172; ולאחרונה: שבט (לעיל הערה 25), עמ' 68-74.

28 ראו את ניסוחו הוזהר של ספטימוס על המחצית השנייה של המאה השתים עשרה, המתאים מאוד גם למחצית השנייה של המאה השלוש עשרה: 'Ben Zerah perhaps exaggerates, but there is no gainsaying the weakness of Spanish talmudic scholarship during the second half of the twelfth century' (B. Septimus, *Hispano-Jewish Culture in Transition*, Cambridge, Mass. 1982, p. 20).

29 צדה לדרך (לעיל הערה 21), הקדמה, עמ' 6.

30 שם, מאמר ראשון, כלל רביעי, פרק אחד ועשרים, דף 82 ע"א.

31 עם זאת יש להניח שר' מנחם הכיר בעליונותו האובייקטיבית של 'פסקי הרא"ש' על 'תוספות הרא"ש'. כך עולה מתיאור החיבורים השונים של הרא"ש בהמשך הקדמתו: 'ועשה חבור "הפסקים" על דרך האלפסי והוסיף בהם דברי התוספות ומדעות בעלי החידושים כר' מאיר הלוי והרמב"ן ורבי יונה והר' אברהם שחידשו חידושים אחר בעלי התוספות. גם חיבר פרישה וקצור תוספות רבינו שמשון משנן, שהיה תלמיד מובהק מרבינו יצחק בעל התוספות, והוסיף בהן דקדוקין ופירושים משאר המחברים ומרבי מאיר מרוטנבורק שהיה רבו המובהק' (שם, עמ' 6). הפסקים נזכרים תחילה ותיאורם מפורט מזה של התוספות. על היחס שבין שני החיבורים ראו בהמשך.

32 על היותו של הרא"ש סמכות הלכתית חשובה בכל האזור, במיוחד לאחר פטירת הרשב"א, יכולות להעיד תשובותיו הרבות, וכן מה שכתב עליו ר' יהודה בנו: 'ובכל מקום אשר פירשיו ותשובותיו ופסקיו יגיעו - חוקי האל ותורתיו יודיעו' (ראו לעיל ליד הערה 20). על אופיין ה'ספרדי' של תשובותיו ראו: תא-שמע (לעיל הערה 3), עמ' 76-84;

בהתייחסויותיהם אליו, בחייו וסמוך לפטירתו, התמקדו בפועלו כראש ישיבה ומלמד תלמידים. מה בדיוק עשה הרא"ש, ומדוע הותירו מעשיו רושם כה רב בסביבתו הקרובה?

על האופי והמגמה של 'תוספות הרא"ש' על התלמוד

ר' יהודה בן הרא"ש בצוואתו תלה את הצלחת אביו בטולדו בכך שסיפק פירושים מדויקים, שלא היו מצויים באותה עת בקסטיליה: 'ומאת ה' היתה זאת – להעמיד תלמידים רבים בארצות ספרד [...] כי לא היו בארצות אלה פירושים מדויקים'. בהמשך דבריו הזכיר את הספרים שכתב אביו על אדמת ספרד – 'פירושים ופסקים', דהיינו 'תוספות הרא"ש' ו'פסקי הרא"ש'. ומשתמע מכך שעיקר כוונתו הייתה שעד בואו של אביו לא הייתה בטולדו מערכת שלמה וסמכותית של תוספות מדויקות למסכתות התלמוד, ושהרא"ש הכין תוספות אלה עבור קהילתו החדשה.³³ כמו כן ניתן לשער שהיה מחסור בפירושי רש"י לתלמוד.³⁴ אבל מה הן תוספות מדויקות, ואילו תוספות נחשבו בעיני הרא"ש ומשפחתו לא מדויקות?

תשובה אחת המבהירה נושא זה מצויה בשו"ת הרא"ש.³⁵ הרא"ש נשאל על עמדה אחת של בעלי התוספות בדיני טרפות, על הבחנה שבין מרה שניטלה לעומת מרה שניקבה. לפני השואל היה כתוב בתוספות שבהמה שהמרה שלה ניטלה אינה טרפה. ועל כך כתב הרא"ש:

שאלה: מה שכתבת, שמצאת בשם ר"י ז"ל, בתוספות חולין, גבי ניקבה המרה, טריפה, והיכא דלית ליה מרה כלל, כשרה, דלאו אבר הוא [...] דע לך, כי הפרישות בארץ הזאת הם פרישות תלמידים שלא שמשו כל צרכן, ורצו ליחנק ונתלו באילן גדול. ותלמידים פירושם בפני הרב רבי פרץ, ושאר גדולים ז"ל, ואין לסמוך עליהם. כי יש בידי פרישת רבינו שמשון ז"ל ולא כתב כן. אלא כל החבורין שיש בארצנו כתוב בהן: ניטלה המרה, טרפה, וכן שתי מרות.³⁶

הרא"ש העמיד את תוספות ('פרישת') ר' שמשון משאנץ, שהיו בידי, בניגוד לאלו של תלמידי ר' פרץ, התוספות 'של הארץ הזאת', שאין לסמוך עליהן. יחסו זה לתוספות תלמידי ר' פרץ בא לידי ביטוי גם בשו"ת אחר:

ומצאתי בנימוקי תלמידי ה"ר פרץ בן ה"ר אליהו, שהיה אוסר כל החתיכה, אף מה שחוקן

טולדינו (לעיל הערה 8), עמ' 103–115 ושם רשימה מפורטת של תשובותיו האשכנזיות המעטות; וראו לעיל הערה 9.

33 כפי שיוכל המעיין לראות מתוך המובאות במאמר זה השמות השונים ל'תוספות' אצל הרא"ש ובניו הם: 'פירוש', 'פרישת', 'נימוקי', 'שיטת' וכמובן 'תוספות'.

34 מאגרת שכתב ר' יעקב בן הרא"ש עולה שאף לאחר פטירת אביו עדיין היה צורך בפירושי רש"י בטולדו. ראו להלן ליד הערה 50.

35 אורבך כבר עמד על חשיבותה של תשובה זו להבנת מפעלו של הרא"ש, ראו: אורבך (לעיל הערה 2), עמ' 587.

36 שו"ת הרא"ש, כלל כ, כז (מהדורת יודלוב [לעיל הערה 9], עמ' קה).

לציר. והאריכו בטעמים ואינם לשבח, אף שנתלו באילן גדול; וכתבו, שר"ת [שרבנו תם] עשה מעשה בתרגולת שנמלחה בכלי שאינו מנוקב, ואסר כולה. ותמהתי

מאוד.³⁷

ממקורות אלו עולה שהרא"ש לא ראה בתוספות של תלמידי ר' פרץ תוספות מוסמכות ומחייבות והעדיף עליהן את אלו של תלמידי ר"י הזקן.

מה בין התוספות שיצאו מתחת ידו של ר' שמשון משאנץ לבין אלו של תלמידי ר' פרץ? ההבדלים בין קובצי התוספות מצויים בשלושה מישורים: במישור ההיסטורי, במישור הספרותי ובמישור המשפטי. הרא"ש בתשובותיו התייחס במפורש רק למישור המשפטי. לדעתו לתוספות תלמידי ר' פרץ אין תוקף משפטי מחייב כיוון שהמחברים לא דייקו בדבריהם, שלא כמו התוספות של ר' שמשון. אולם לאמתו של דבר יש בין הקבצים הללו הבדלים נוספים.

ההבדל הבסיסי ביותר הוא במישור ההיסטורי או הכרונולוגי. התוספות של ר' שמשון וכן של חברו ר' יהודה מפריז מייצגות את תורת ר' יצחק מדמפיייר, תלמיד רבנו תם, כפי שנלמדה בבית מדרשו במחצית השנייה של המאה השתים עשרה, כלומר את תורתו של בעל התוספות הראשון, והן תוספות מקוריות ומוסמכות. לעומת זאת התוספות של תלמידי ר' פרץ, שהן מן הרבע האחרון של המאה השלוש עשרה, משקפות את פועלם של החותמים והעורכים האחרונים של תורת בעלי התוספות.

הבדל זה בכרונולוגיה מתבטא בשינוי משמעותי באופי הספרותי של התוספות השונות. סימן היכר לתוספות המקוריות הוא החתימה השכיחה בהן: מ"ר, מפי רבי. התוספות של תלמידי ר"י משקפות בעיקר דיווחים מתוך בית המדרש שלו.³⁸ לאחרונה כתב בעניין זה חיים סולוביצ'יק:

אף שסגנונו של ר"י היה בהיר ושוטף הוא בחר לרשום את דבריו בדרך הדיווח (reportatio) שנהגה בימיו. המורה היה מרצה את פירושו לתלמידיו ויש שאחד מבחירי תלמידיו היה מעלה את דבריו על הכתב והמורה היה בודק, מתקן ומאשר את הניסוח. סימן מובהק לכתובים מסוג זה הוא החתימה 'מ"ר' שפירושו 'מפי רבי'. 'דיווח' זה נקרא תוספות או פירוש פלוני שנכתב לפני אלמוני, כמו פירוש רשב"ם [ר' שמואל בן מאיר] שנכתב לפני רש"י [...]. ר' יצחק מדמפיייר בחר שלושה מתלמידיו כדי שירשמו את דיוניו: בנו ר' אלחנן [...]. ר' שמשון משאנץ [...]. וכן ר' יהודה מפריז.³⁹

לעומת זאת בתוספות המאוחרות קשה למצוא ציטוטים נרחבים מדברי ר"י עם החתימה מ"ר.

37 שם, כלל ב, יז (מהדורת יודלוב [שם], עמ' יד).

38 אם כי ר"ש משאנץ, תלמיד ר"י, עיבד, שכלל, סגן ואף הוסיף מדברי עצמו, כפי שתיאר תא"ש שמע (לעיל הערה 8), עמ' 103-106. כלומר אין לראות בתוספות שלו דיווח הישר מפיו של רבו; זהו דיווח שעבר עריכה, אבל מכלל דיווח לא יצא, ועדיין אוירת בית המדרש ניכרת מתוכו. וראו: שם, עמ' 103.

39 ראו: ח' סולוביצ'יק, יינם: סחר ביינם של גויים: על גלגולה של הלכה בעולם המעשה, תל אביב תשס"ג, עמ' 25.

תחת זאת יש בהן פרפרזה, עיבוד החומר וסיכום תמציתי של שיטות בעלי התוספות מזמנו של רבנו תם וחידושים שנתחדשו עד לזמנם של עורכי התוספות. לפעמים הקיצור והתמצות מקשים להבין את הדברים ולפעמים הם משנים את מובנם. יש להעיר שתופעה זו התרחבה בתוספות של ר' אליעזר מטור, המצטיינות בקיצורן, כפי שכבר העיר ישראל מ' תא-שמע,⁴⁰ אבל היא קיימת גם אצל ר' פרץ ותלמידיו. כאמור התוספות המאוחרות אינן משקפות את תורתם של ר"י ותלמידיו בלבד אלא כוללות את ההתפתחויות שחלו בבתי המדרש כמאה שנה לאחר ר"י. ניתן למצוא בתוספות המאוחרות את שמותיהם של חכמי אַוּרְהָ, של ר' יחיאל מפריז וכמובן של ר' פרץ או כפי שהוא מכונה לעתים קרובות, משי"ח, מורנו שיחיה.⁴¹ יש להניח שסיבה מרכזית לעיבוד ולקיצור בתוספות המאוחרות הייתה שהמחברים ביקשו לכלול בדבריהם שיטות רבות יותר מאלו שיצאו מבית מדרשו של ר"י.

מעדותו של ר' מנחם בן זרח למדנו שבתחילת המאה הארבע עשרה, לפני בוא הרא"ש, לא רווח בספרד לימוד התלמוד, רש"י ותוספות, אלא הלומדים בשיבה עיינו בעיקר ב'הלכות אלפסי'. מדברי הרא"ש בתשובתו אנו למדים שמי שלמדו בכל זאת תלמוד ותוספות למדו את התוספות המאוחרות, אלו שנכתבו במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה, ושיצאו מבית מדרשם של ר' פרץ ותלמידיו.

בהקדמתו לספרו סיפר ר' מנחם בן זרח על תקופת לימודיו בקסטיליה בשנות השלושים של המאה הארבע עשרה, ויש בדבריו שם עדות עקיפה לתפוצתן של תוספות ר' פרץ בקסטיליה. ר' מנחם למד עם שני רבנים שונים בקסטיליה, עם ר' יוסף אבן אלעי"ש בעיר אלקלעה ועם ר' יהודה בן הרא"ש בטולדו. בטולדו למד כמובן ב'שיטת הרא"ש' אבל באלקלעה, כתב, 'והיינו חוזרים תמיד יומם ולילה הוא ואני מראש המסכתא בתוספות רבינו פרץ [...] ומשנת ק"י עד שנת קכ"ח [...] למדתי עם חברי ואלופי ורעי תמיד באלקלעה ורוב למודינו בשיטת רבינו פרץ'.⁴² גם לאחר שהנהיג אפוא הרא"ש בשיבת טולדו את לימוד התלמוד עם תוספותיו, מחוצה לה עדיין היו חכמים שהמשיכו ללמוד את התוספות שהיו מקובלות בספרד לפני בואו, תוספות תלמידי ר' פרץ.

חידושו הגדול של הרא"ש היה שהניח לפני הלומדים קורפוס מוגדר ומסודר היטב של תוספות מדויקות וסמכותיות המבוססות בצורה נאמנה על התוספות שהביא אתו מאשכנז ('כי יש בידי פרישת רבינו שמשון ז"ל'), הן התוספות של תלמידי ר"י, בעיקר של ר"ש משאנץ וכן של ר' יהודה מפריז. הרא"ש הציע ללומדי התורה קגון סמכותי של כתבי בעלי התוספות על מסכתות התלמוד הנלמדות בשיבה. קורפוס זה של תוספות מכונה 'תוספות הרא"ש'. 'תוספות הרא"ש' –

40 ראו: תא-שמע (לעיל הערה 8), עמ' 119–120.

41 ראו: אורבך (לעיל הערה 2), עמ' 612–613 (מסכת ביצה), 635–636 (נדרים-נויר), 657–659 (סנהדרין-מכות), 673 (מעילה), ובמיוחד עמ' 654–657 (עבודה זרה), וכן עמ' 600–601 (ברכות). אורבך שייך תוספות אלה לחכם אשכנזי, אך נראה שהצדק עם אפשטיין, שקבע שהן יצאו מבית מדרשו של ר' פרץ. ראו: י"ן אפשטיין, 'על הכל', הנ"ל, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונו השמיות, ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 782.

42 צדה לדרך (לעיל הערה 21), דף ד ע"א.

כפי שכבר העירו חכמי ספרד מן המאה הארבע עשרה, מנחם בן זרח ור' יצחק בן ששת (הריב"ש)⁴³, וכפי שאושש במחקר המודרני אפרים אלימלך אורבך – הן בעיקרן התוספות שיצאו מבית מדרשו של ר"י.⁴⁴ אמנם הרא"ש הוסיף מתורת רבו ר' מאיר בן ברוך (המהר"ם) מרוטנבורג ומן החידושים של חכמי ספרד כמו הרמ"ה והרמב"ן, ואף קיצר ושיפר מאוד את סגנונו של התוספות, ועשה זאת בלי שפגע באופיין הספרותי של תוספותיו, הקרוב לזה של התוספות המקוריות.⁴⁵

כדי שיוכל לחולל שינוי בתכנית הלימודים ולהנהיג לימוד תלמוד עם תוספות ביקש כנראה הרא"ש להחליף תחילה את ספרי הלימוד, מטקסטים מאוחרים ולא מדויקים לטקסטים מקוריים ונאמנים. שינויים ומהפכות צריכים להתבסס על ספרים מדויקים, במיוחד אם מביאים בחשבון את ההשלכות ההלכתיות של הלימוד התאורטי.⁴⁶ ראוי לתת את הדעת גם על כך שמחברי תוספות תלמידי ר' פרץ היו בני גילו של הרא"ש, ומכאן אולי נטייתו לייחס להם אי דיוק, ואילו התוספות של ר"י נחשבו סמכותיות ונכללו בתכנית הלימודים בישיבות שבהן למד. ייתכן שהתוספות של ר' שמשון (וכן גם תוספות ר' יהודה מפריז) שנמצאו בידי בטולדו, הן תוספות שהעתיק או שרכש בהיותו תלמיד צעיר בצרפת, ושלאחר מכן לקח לאשכנז.⁴⁷

נראה שהמהלך של הרא"ש הונע גם משיקול פדגוגי פשוט, הקשור לאופיין הספרותי של קובצי התוספות השונים. העיבוד והקיצור של התוספות המאוחרות מקשים על הלומד להבין את הדברים, ואילו הציטוטים הנרחבים מדברי ר"י בתוספות המקוריות מסייעים בידיו. כפי שכל לומד תלמוד ותוספות יכול להעיד, אין להשוות מבחינת בהירות ההרצאה בין התוספות המקוריות

43 דברי ר' מנחם מובאים לעיל הערה 31; ודברי הריב"ש בשו"ת הריב"ש: 'ולשון הרא"ש ז"ל מדוקדק; ולא כאשר חשדנו. כי מעיד אני עלי שמים וארץ, שהלשון ההוא בעצמו: אות באות הוא, וכן הוא בתוספות שאנ"ן, שהיו אז ביד. ונראה: שבהיות הלשון ההוא צריך באור, העתיקו הרב רבינו האשר"י ז"ל, מלה במלה' (שו"ת הריב"ש, סוף סי' שצד [מהדורת ד' מצגר, עמ' תקפז]). וראו: אורבך (לעיל הערה 2), עמ' 597.

44 על כך ראו: אורבך (שם), עמ' 587–596. נוסף על כך טען אורבך שלפני הרא"ש היו לא רק תוספות תלמידי ר"י, ר"ש משאנץ ור' יהודה מפריז, אלא גם תוספות של ר"י עצמו. אך פאעור טען שאין לכך הוכחה, ראו: 'פאעור, 'תוספות הרא"ש לפרק המדיר', סיני, נז (תשכ"ה), עמ' יח–מב. מדברי סולוביצ'יק ותא-שמע מתקבל הרושם שאכן לא היו תוספות כאלה או שקבצים כאלה לא היו שכיחים, והנושא צריך עוד בדיקה. ראו: סולוביצ'יק (לעיל הערה 39); תא-שמע (לעיל הערה 8), עמ' 98.

45 ראו: אורבך (שם), עמ' 596–597; ולעומתו: פאעור (לעיל הערה 8). על סמך בדיקת תוספות הרא"ש למסכת ברכות טען פאעור שהרא"ש השתמש בהרחבה בחידושי הרשב"א. דבר זה ייתכן, כי הרי הרא"ש הכיר אישית את הרשב"א, ור' יעקב בנו ציטט ב'אורח חיים' במפורש פעמיים מחידושים אלה למסכת ברכות (אורח חיים, סי' רב [ארבע טורים השלם, טור אורח חיים, מהדורת מכון ירושלים, עמ' רצו, ש]; הציטוטים מחידושי הרשב"א לברכות לו ע"ב, ד"ה 'קליפ' [חידושי הרשב"א, א, ירושלים תשכ"ג, עמ' 19b, 20b]; לו ע"א, ד"ה 'דבש'). עם זאת הרא"ש לא הזכיר אותו במפורש אפילו לא פעם אחת. והדבר עדיין צריך בדיקה ובוודאי לגבי שאר המסכתות. וראו גם מה שהעיר תא-שמע (שם), עמ' 81. לבדיקה מדוקדקת של דרכי העריכה של הרא"ש בתוספות שלו למסכת פסחים ראו במבוא של שושנה לתוספות הרא"ש על מסכת פסחים, מהדורת א' שושנה, ירושלים תש"ס, עמ' 25–32.

46 בישיבת הרא"ש, שלא כמקובל בישיבות היום, הייתה ללימוד התלמוד אוריינטציה הלכתית-פרקטית ברורה.

47 על האפשרות שהרא"ש למד בצעירותו בצרפת ראו: פריימן (לעיל הערה 2), עמ' כ; תא-שמע (לעיל הערה 3), עמ' 76, הערה 9.

שיצאו מתחת ידם של ראשוני בעלי התוספות לבין התוספות המאוחרות, והרא"ש בתוספות שלו רק שיפר את האיכות הספרותית של התוספות המקוריות.

הרא"ש הגיע כנראה למסקנה שללא כתיבת תוספות מדויקות וקלות (יחסית) להבנה אין סיכוי להשפיע על התלמידים ולהביא לשינוי בהווי הספרדי שמצא בתחילת המאה הארבע עשרה. כתיבת תוספות סמכותיות, המבוססות על התוספות המקוריות, בלשון קלה ומובנת, הייתה תנאי מוקדם למהפכה שרצה לחולל בישיבת טולדו. תא-שמע ציין שחומר הלימוד בבית המדרש של הרא"ש ('תוספות הרא"ש') לא היה באותה רמה למדנית של החידושים שנלמדו בבתי המדרש בקטלונה ('חידושי הרמב"ן'),⁴⁸ וכן שהוא לא התחשב בחידושיהם של בעלי התוספות המאוחרים. נדמה שהרקע ההיסטורי של מצב לימוד התורה בקסטיליה במאה השלוש עשרה מבהיר את גישתו החינוכית של הרא"ש.⁴⁹

הצלחתו של הרא"ש במשימתו להפיץ את תוספותיו בקרב הלומדים בטולדו במקום התוספות של תלמידי ר' פרץ, משתקפת מתוך איגרת אישית שכתב ר' יעקב בנו. באיגרת, שנכתבה זמן מה לאחר פטירת אביו, הפציר ר' יעקב בידידו לעזוב את אשכנז 'ארץ הגזרה' והבטיח לדאוג לו מבחינה כלכלית בזמן התאקלמותו בספרד, אך הוסיף בקשה:

וכל מה שיש לך מספרים הביא: בין פירושי רש"י או גמרות או שאר חבורים ותוספות אינך צריך להביא כי אין אנו לומדים אלא שיטת אבא מרי זצ"ל.⁵⁰

ר' יעקב הודיע לידידו שאין הוא צריך להביא לקסטיליה גרסאות שונות של תוספות על התלמוד. לאחר שהצליח אביו, הרא"ש, להנהיג בבית המדרש בטולדו את לימוד התלמוד עם התוספות שלו, הבאת תוספות אחרות לספרד יכולה הייתה רק להזיק.

הצלחתו של הרא"ש לא הצטמצמה כאמור בתחום ארון הספרים אלא הוא הביא לשינוי משמעותי גם בסדרי העדיפות של הלומדים בישיבת טולדו. מדברי ר' יצחק, ר' יהודה ובעיקר ר' מנחם עולה שבזכות פועלו התגבר לימוד התלמוד בקסטיליה. אולם כדי להבין את גודל התפנית שחולל הרא"ש כראש ישיבה, ומדוע תיאר ר' יצחק ישראלי את בואו בצבעים כה עזים, וכתב ש'האיר את עינינו' והוציאנו מחושך הסכלות והפתיות לאור החכמה והתבונה,⁵¹ יש להשוות את מצב לימוד התורה בטולדו ערב בואו של הרא"ש לשם ללימוד התורה אצל שכניהם מצפון, בקטלונה.

במחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה ייסדו רבנו יונה החסיד מגרונה והרמב"ן את ישיבותיהם, רבנו יונה בעיר הגדולה ברצלונה והרמב"ן במקום מגוריו בגרונה. עיקר העיסוק בתלמוד בישיבות אלה היה על דרך העיון. ספרות החידושים שיצאה מבתי מדרש אלה משקפת את השפעתם של חכמי צרפת, פרובנס וספרד הקלסית. רבנו יונה והרמב"ן ותלמידיהם שכללו

48 ראו: תא-שמע (לעיל הערה 8), עמ' 81.

49 להבנה שונה ראו: תא-שמע (שם).

50 ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, ב, מהדורת ש' גליק, ניו יורק וירושלים תשס"א, עמ' 137.

את דרך הלימוד של בעלי התוספות הצרפתים ושל חכמי דרום צרפת.⁵¹ בהקשר זה יש להזכיר שרבנו יונה עצמו למד בישיבת בעלי התוספות בצפון צרפת, ושהרמב"ן למד עם שני חכמים פרובנסלים שהתחנכו בצפון צרפת.⁵² בתי המדרש שהקימו בקטלוניה, בצפון ספרד, העמידו תלמידי חכמים חשובים בתחום העיון התלמודי, והבולטים שבהם היו הרשב"א, ר' אהרן הלוי (הרא"ה) ור' יום טוב בן אברהם (הריטב"א).⁵³

לעומת זאת בטולדו לא הייתה באותה תקופה פעילות לימודית כזאת. אמנם במחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה פעל שם הרמ"ה, שהיה מן החכמים היצירתיים בתחום העיון התלמודי בכל הזמנים, אבל אין כל הוכחה שהוא הצליח להעמיד תלמידים בעלי שם שהלכו בדרכו הלימודית.⁵⁴ על התקופה שלאחר פטירתו אנו לומדים מתוך תיאורו של ר' יצחק ישראלי על חכמים, גדולים יותר וגדולים פחות, שבאו לטולדו, בעיקר מקטלוניה ומפרובנס, כדי לחזק את לימוד התורה במקום. אבל למרות מאמציהם לא הצליחו להפוך את בירת קסטיליה למרכז של תלמוד תורה כמו ברצלונה בתקופה זו:

ובזמנינו באו לטליטולה כמה חכמים גדולים ונבונים מהם ר' יונה ז"ל מעיר גירונא ומהם ר' מאיר הכהן ז"ל מעיר נרבונא שהרבו [נ"א שהרביצין] תורה בטליטולה והעמידו בה תלמידים הרבה ונפטרו [שניהם] בחדש מרחשון משנת ה' אלפים וכ"ד למנין העולם. אחריהם בא לטליטולה ר' אהרן הלוי ז"ל מזרע נשיאים שבא מעיר ברצלונה לטליטולה בשנת ה' אלפים ומ"ו לבריאת עולם ועמד בה ימים מועטים ושם לארצו. ובימים האלה היה בברצלונה החכם ר' שלמה בן אדרת ותלמידו היה ר' שלמה ש"צ ב"ר יוסף בן עמיאל שהרבה [נ"א שהרביצין] תורה בטליטולה כמה שנים והעמיד תלמידים רבים. וכן ר' דוד הכהן ש"צ.⁵⁵

51 על היסוד הצרפתי בתורת ר' יונה והרמב"ן ראו: תא-שמע (לעיל הערה 8), עמ' 19–55; על היסוד הפרובנסלי החזק בתורת הרמב"ן ראו כעת: ש' יהלום, 'חשיבתו ההלכתית של הרמב"ן לאור מקורותיו הפרובנסלים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ג, בעיקר עמ' 7–90.

52 על לימודו של ר' יונה בצרפת ראו: תא-שמע (שם), עמ' 20. על רבותיו של הרמב"ן ראו: ש' יהלום, 'ד' יהודה בר יקר – תולדותיו ומקומו במשנת הרמב"ן', סידרא, יו (תשס"א–תשס"ב), עמ' 79–107; הנ"ל, 'רבי נתן ברבי מאיר מורו של הרמב"ן: השפעתה של תורת פרובנס בגירונא', פעמים, 91 (תשס"ב), עמ' 5–25.

53 על חכמים אלה ראו: תא-שמע (שם), עמ' 55–78. על התפתחות הישיבות בתקופה זו בקטלוניה ראו: י"מ תא-שמע, 'סדר הדפסתם של חידושי הראשונים לתלמוד', קרית ספר, 1 (תשל"ה), עמ' 334–335; תא-שמע הצביע שם על השינוי בין תקופת הרמב"ן למה שהיה לפני כן. וראו: Y. T. Assis, *The Golden Age of Aragonese Jewry*, London and Portland 1997, pp. 330–332. נדמה שהצדק עם תא-שמע, שטען שהישיבות בתקופה זו בקטלוניה היו גדולות יחסית וחשובות. ראו לדוגמה את מספר התלמידים משיבתו של הרשב"א שכתבו ספרים או זכרו בחיבורים: ב"צ דינור, ישראל בגולה, ב, ספר שלישי, תל אביב וירושלים תשכ"ח, עמ' 269–271. וכן ראו את רשימת תלמידיו של הרשב"א, המופיעה במבואו של מ"מ גרליץ, ספרי הרשב"א, א, ירושלים תשמ"ו, עמ' קלב–קלו.

54 על ייחודו כבעל עיון ראו: תא-שמע (לעיל הערה 8) עמ' 16; ספטימוס (לעיל הערה 28), עמ' 22 והערה 166; א' שושנה במבואו לחידושי הרמ"ה ושיטות הקדמונים על מסכת גיטין, ירושלים תשמ"ה, עמ' 48–49.

55 יסוד עולם, ב, מאמר ד, פרק יח (מהדורת גולדברג [לעיל הערה 12], דף 35 ע"א). והשוו לנוסח המהדורה הקצרה

בשנים אלה לא הייתה טולדו מרכז תורני עצמאי אלא רק סניף של המרכז התורני המשגשג שבצפון. כל המלמדים בישיבת טולדו, להוציא אחד שבא מנרבונה, היו אנשי ברצלונה: ר' יונה התיישב שם, הרא"ה בא לתקופה קצרה, ולאחר מכן שלח לשם הרשב"א את תלמידיו. העובדה שמפטירת הרמ"ה עד בוא הרא"ה פנו תמיד לצפון כדי להביא תלמיד חכם לעמוד בראש הישיבה בטולדו, מדברת בעד עצמה. אפילו אדם גדול כמו רבנו יונה, שחי בשנותיו האחרונות בטולדו, לא הצליח להעמיד תלמיד אחד שיכול היה להמשיך באופן עצמאי בהוראת העיון.

ניתן לשער שתלמיד רציני שביקש להתעמק בחכמת התלמוד במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה, ובמיוחד אחר פטירת ר' יונה, נסע לקטלוניה כדי להסתופף בצלם של החכמים שלימדו שם. דוגמתו האישית ושיריו של טודרוס בן יהודה אבולעפיה, המשורר הקסטילייני הידוע שחי בתקופה זו, יכולים ללמד הרבה על היעדר דמויות תורניות גדולות בטולדו ועל העושר ששרר מבחינה זו בקטלוניה. משורר זה, שעבר תהפוכות רבות בחייו, עזב את טולדו ולמד אצל הרא"ה והרשב"א בברצלונה והתיידד שם עם תלמידים הריטב"א.⁵⁶ הוא כתב שיר שבח וגעגועים לרא"ה לאחר שזה החליט לעזוב את טולדו בתום תקופה קצרה ששהה שם. אף שניתן לקרוא את השיר כשיר פרדה של שני מכרים, נדמה שתוכן הדברים מצביע על כך שטודרוס כתב גם כנציגה של קהילת טולדו. בתחילה תיאר את גדולתו של החכם:

יְדַעְנוּךָ וְרֵאיוֹנוֹ גְּדֹלָה	וְתוֹרָה בְּעֶרְוַת הַבְּשָׁמִים
וְשִׁמְחוֹנוֹ בְּחִבְרַתְךָ כְּרָגַע	וְנִסְעָתָ – וְהֵייוֹנוֹ כְּחוֹלָמִים
וְחֶשְׁבֵּנוֹ אֲשֶׁר שׁוּגָה בְּבִלְתָּךְ	כְּעֹזֵב אֶל וְעוֹבֵד הַצָּלָמִים
וְהַכְרָנוֹ בְּמַעֲלָתְךָ וּמַעֲלוֹת	אֲבוֹתֶיךָ עָלֵי כָל הַיְקוּמִים

בהמשך דרש מהרב לחזור לטולדו:

תִּזְכְּנוּ בְּבוֹאֵךְ, וְתִזְכֶּה	לְכָל טוֹב בְּעֲשׂוֹת חֶסֶד וִרְחָמִים
------------------------------------	--

וכן המשיך:

וְהִנֵּנוּ מְחַכִּים בּוֹא דְבָרְךָ	וְיִמְיֵנוּ נִבְלָה בְּנִעְיָמִים
וְצָרְנוּ לָךְ וּלְטוֹב עֲצָתְךָ	כְּצָרְךָ הַדְּשָׁאִים לְגִשְׁמִים
וְלִמָּה תַעֲמֹד בְּחוּץ גְּבִיר? בּוֹא	שָׁכֵן בְּלֵב וְגַם דּוֹר בְּעֶצְמִים ⁵⁷

המופיע בנספח. יש להדגיש את השורה האחרונה במהדורה הקצרה, 'ור' שלמה ש"צ ב"ר יוסף בן עמיאל ור' דוד הכהן [ש"צ] שמרביצים בה תורה, בלשון חווה, לעומת הנוסח הארוך, הכתוב בלשון עבר.

56 על דמות מרתקת זה ראו: ' בער, 'טודרוס בן יהודה הלוי וזמנו', ציון, ב (תרצ"ז), עמ' 19–55; ח' שירמן וע' פליישר, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת, ירושלים תשנ"ז, עמ' 366–424. על קרבתו לרבני קטלוניה ראו: בער (שם), עמ' 44–45.

57 גן המשלים והחידות של טודרוס בן יהודה אבו אל עאפיה, ב, מהדורת ד' ילין, ירושלים תרצ"ד, עמ' 36, ס' תקיט. תודתי לירידיי ד"ר נחום וייסנשטרן ולאבי שמידמן על עזרתם.

מכלל הדברים עולה המחסור בדמות תורנית מרשימה בנוף האינטלקטואלי של טולדו. בואו של ר' אהרן הלוי עורר תקוות רבות אצל הלומדים, אבל הם התאכזבו במהרה, כאשר החליט החכם לשוב למקומו, לברצלונה.

לאחר פטירת ר' יונה, בשנת 1264, ועד בואו של הרא"ש, בשנת 1305, לא קבעה שום דמות תורנית בעלת משקל את מקומה לזמן ממושך בבירת קסטיליה, ומציאות זו נתנה את אותותיה בכל הקשור בפיתוח הישיבה המקומית ובלמוד התלמוד שם. בזמן שבברצלונה בנו סינתזה חדשה בלימוד התלמוד בין דרכי הלימוד של צרפת, של פרובנס ושל ספרד הקלסית, דשדשו בטולדו במקום ולמדו בעיקר את 'הלכות אלפסי'.⁵⁸

ניתן לשער שתלותה הקבועה בתורת החסד מן הצפון הכבידה מאוד על הקהילה הגאה של טולדו, בירת קסטיליה. קהילת טולדו, שראתה את עצמה כיורשת של יהדות ספרד הקלסית בעלת העבר המפואר, ושהייתה 'עיר ואם בישראל', צריכה הייתה כעת להתבטל בפני 'מקצת כפרים הסמוכים לארץ אדום'⁵⁹ – כפי שכינו הספרדים את קהילות קטלוגניה – והפגיעה במעמדה בוודאי הכאיבה מאוד לרבים מתושבי המקום.⁶⁰

על רקע זה ניתן להבין את התלהבותו של ר' יצחק ישראלי עם בואו של הרא"ש לטולדו. בדומה לטודרוס אבולעפיה הוא ראה שוב תקווה גדולה לעיר כשחכם תורני משכמו ומעלה קבע בה את מושבו. כעת סוף סוף עתיד היה לכהן במקומו של הרמ"ה חכם שלא היו עוררין על גדולתו בחכמת התורה, חכם שיכול היה 'להתחרות' עם גדול חכמי ברצלונה באותו עת, הרשב"א. לטענתי חשיבותו של הרא"ש בעיני שכבת הלומדים בטולדו לא נבעה ממעמדו כפוסק, אלא

58 עם זאת אין כוונתי לטעון שלא הכירו כלל את דברי בעלי התוספות. כבר בימי ר' יונה למדו התלמידים רי"ף ופירוש ר' יונה, הכולל בתוכו הרבה מתורת צרפת, וכדברי מנחם בן זרח בהקדמתו, בתארו את פירוש תלמיד ר' יונה על הרי"ף, 'וכתב בהם דעת התוספות'. זאת ועוד, בדרשת התעוררות שנשא הרב טודרוס בן יוסף אבולעפיה מטולדו, שהיה כנראה מחוגו של ר' יונה, בשנת 1280–1281, כ-25 שנים לפני בוא הרא"ש, הביא את דברי רבנו תם כסמכות הלכתית מחייבת: 'וג"כ פ"ר"ת ז"ל שבמקום שאין עירוב' (הדרשה הודפסה בתוך: זכרון יהודה [לעיל הערה 9], ס"ז צא, עמ' מד [מהדורת חבצלת, עמ' קי]). ועל כן אי אפשר לומר שלפני בוא הרא"ש לא הכירו כלל בטולדו את ההתפתחויות הפרשניות מבית המדרש בצרפת, אלא שלא למדו את תורתם של בעלי התוספות בצורה אינטנסיבית ומכלי ראשון.

59 כך כינה ר' שמואל הנגיד את קהילות קטלוגניה, ראו: יהודה בן ברזלי, ספר העיתים, קראקא תרס"ג, עמ' 267. למקור זה ולמקורות נוספים המבליטים את ראייתם של אנשי קסטיליה את אנשי קטלוגניה כצרפתים יותר מאשר כספרדים ראו: ע"ד שבת, 'מקום המנהג בתורת הרמב"ן ובית מדרשו הקטלוגני', שנתון המשפט העברי, יח–יט (תשנ"ב–תשנ"ד), עמ' 441–444, וראו: H. Solovietchik, 'Rabad of Posquières: A Programmatic Essay', E. Etkes, Y. Salmon (eds.), *Studies in the History of Jewish Society in the Middle Ages and in the Modern Period*, Jerusalem 1980, p. 27.

60 על מקומה המרכזי של הגאווה בשיקולי הקהילה נדמה שניתן ללמוד מדברי ר' יהודה בן הרא"ש: 'זכי תאמרו כבר עשו בן במקום אחר בספרד, אין לכם ללמוד מאחרים, ואדרבה אחרים יש להם ללמוד מכם כי טולטולה היא עיר ואם בישראל וגדולים הם גדולי גולת אריאל' (זכרון יהודה [לעיל הערה 9], ס"ז נד, עמ' ט [מהדורת חבצלת, עמ' כד]). בהקשר זה ראו: N. Roth, 'New Light on the Jews of Mozarabic Toledo', *AJS Review*, 11 (1986), pp. 191–193. על החשיבות שייחסו לעצמם תושבי 'עיר המלוכה' טולדו הנוצרים ראו: P. Linehan, *History and the Historians of Medieval Spain*, Oxford 1993, pp. 96–100, 209–214.

בעיקר ממעמדו כראש ישיבה, כמי שיכול היה ללמד את התלמידים את התורה שיצאה מבית מדרשם של בעלי התוספות, ובכך להוות חלופה לישיבות הפורחות של ברצלונה. הרא"ש עמד כנראה בציפיות שתלו בו בתחום זה של העמדת התלמידים. הוא הצליח להגדיל את הישיבה המקומית ושינה במידה רבה את תכנית הלימודים בה. מרכיב עיקרי בשינוי זה היה יצירת קורסוס מסודר ומדויק של תוספות על התלמוד המבוססות על מהדורות שיצאו מבית מדרשו של ר"י, כלומר קביעת קנון סמכותי של פירושי התוספות לתלמוד.

על אופיים ומגמתם של 'פסקי הרא"ש'

מרכזיות פועלו של הרא"ש כראש ישיבה וכמרבין תורה משתקפת גם במגמתו בספרו ההלכתי, 'פסקי הרא"ש'. על אופיו הספרותי של החיבור כבר העירו בנו ר' יעקב ותלמידו ר' ירוחם ש'פסקי הרא"ש' בנויים על בסיס 'הלכות אלפסי'. בלשון ר' יעקב, בהקדמתו לספרו 'חושן משפט': 'על כן עוררתי ועלתה מחשבתי לחבר ספר במשפטי הדינים על דרך פסקי א"א הרב ר' אשר זצ"ל אשר הם בנויים על יסוד הרב הגדול רבי[נן] יצחק אלפסי ז"ל'. וכן כתב ר' ירוחם: 'וגם פסקות שחבר [הרא"ש] על ספרי הרב אלפסי זצ"ל'.⁶¹ ואכן השלד של 'פסקי הרא"ש' הוא 'הלכות הרי"ף' וגרסת הרי"ף, אבל נשמתו היא תורת אשכנז וצרפת ובעיקר תורת בעלי התוספות הצרפתים.⁶² בכתבו את פסקיו חזר הרא"ש כביכול בינו לבין עצמו על משנת צרפת-אשכנז ועימת אותה עם ההלכה הספרדית, בעיקר עם 'הלכות אלפסי'.⁶³ הרא"ש נתקל בספרד בעצמת המסורת ההלכתית הספרדית ונענה לה. על כן הניח כיסוד לספרו את פסקי הרי"ף, ושילב בהם את

61 ספר מישורים, ונציה שנ"ג, ב ע"ג.

62 גם חוקרים בני זמננו הגיעו למסקנה דומה. בנדיקט הדגיש שהרא"ש רגיל להעתיק את דברי הגמרא מתוך הלכות הרי"ף (בנדיקט [לעיל הערה 27], עמ' 329); זפרני הבחין בין דרכו של הרא"ש בתחילת כתיבתו, שאז היו פסקיו תלויים פחות ברי"ף, לבין דרכו ברוב פסקיו, הקשורים בצורה הדוקה בהלכות של הרי"ף; ראו: זפרני, פסקי הרא"ש (לעיל הערה 8); וראו גם: M. Washofsky, 'The Rosh and the Rambam: The Halakhah of Ashkenaz: Confronts the Tradition of Sefarad', Ph.D. dissertation, Hebrew Union College Cincinnati, 1987 (לעיל הערה 25), עמ' 11-12.

63 הוא השתמש גם בחומרים ספרדיים אחרים, כמו ספרו של ר' יצחק אבן גיאת 'הלכות כלולות', 'משנה תורה' לרמב"ם, פירושו של ר' מאיר הלוי אבולעפיה, פירושי ר' יונה, 'פסקי הרמב"ן' ו'חידושי הרמב"ן'. יש להעיר ששימוש ב'תורת הרמב"ן'. על פי רשימותיו של זפרני, דרכי ההוראה (לעיל הערה 8), 'תורת האדם' מצוטט 20 פעם ב'פסקי הרא"ש' למסכת מועד קטן, ובפסקיו למסכת בכורות ציטט 13 פעם מ'פסקי הרמב"ן'; ב'חידושי הרמב"ן' השתמש הרא"ש בהרחבה בפסקיו למסכת יבמות (10 פעמים) ולמסכת שבועות (16 פעמים, 9 מהן בפרק השישי). שימוש ב'משנה תורה' מצומצם למדי, להוציא בכמה מסכתות. לפי רשימותיו של זפרני ב'פסקי הרא"ש' למסכת ברכות מובא הרמב"ם 12 פעמים, בפסקים למסכת סוכה – 16 פעמים, לכתובות – 19 פעמים, לנדרים – 11 פעמים, לגטין – 18 פעמים, לבבא מציעא – 11 פעמים, ולחולין – 30 פעם. אך כאמור ברוב המסכתות הרמב"ם מצוטט פעמים ספורות לכל היותר. יש לציין שתא-שמע ראה בהתייחסות של הרא"ש למסורת הספרדית לדורותיה בפסקיו ובתוספותיו טקטיקה מתוככמת, 'כדי להקל על החדרתם [של ספריו] כספרי לימוד מקובלים בישיבות ספרד, ובפרט בטולדו; בדרך זו ביקש להחזיר את לימוד התוספות הקלאסי כשגרת לימוד בתלמוד' (תא-שמע [לעיל הערה 3], עמ' 87).

החידושים ההלכתיים העולים מן התוספות.⁶⁴ לאחר שהרא"ש כתב והפיץ את גרסת התוספות שלו כטקסט שנלמד יחד עם לימוד התלמוד הוא חזר לאותו חומר וברר מתוכו את החומר השייך להלכה למעשה.⁶⁵

מגמתו של הרא"ש בכתיבת חיבורו וזהות קהל היעד שעבורו נכתב דורשות עיון. הרא"ש לא כתב הקדמה לפסקיו ואין בדבריו התבטאות מפורשת בדבר כוונתו בכתיבת הספר. אולם נדמה שאפשר ללמוד על כך מבדיקת אופיו של הספר ומבחינתו על רקע התקופה שבה נכתב. לפני בואו של הרא"ש לספרד התבססה הפסיקה ההלכתית בקסטיליה על 'הלכות אלפסי' ועל 'משנה תורה' של רמב"ם. הרא"ש כתב בתשובותיו: 'מכל מקום אחרי שרוב [נ"א: שכל]⁶⁶ הארצות פוסקין ודינין ע"פ רי"ף וספר רמב"ם ז"ל,⁶⁷ וכן: 'אני רואה, שבאלו הארצות רוב הגיונם בספרי רי"ף'.⁶⁸ אבל יש רגליים לדבר שרוב רובם של רבני הערים והעיירות והדיינים המקומיים הסתמכו בעיקר על הקודקס השימושי של הרמב"ם, שנכתב בעברית, ושמבנהו השיטתי אפשר להם למצוא בנקל תשובה על כל שאלה שהועלתה לפניהם. כלשונו של יצחק ישראלי, 'ומשיצאו חיבוריו אלו ונתפשטו בכל גליות ישראל הסכימו כולם לנהוג בהם ולעשות על פיהם בכל דיני התורה'.⁶⁹ כאמור היו רבנים ודיינים שהמשיכו לעיין ולפסוק על פי 'הלכות הרי"ף' אבל נראה שרובם הסתפקו בספר השימושי יותר, ב'משנה תורה'.⁷⁰ דברי ר' יצחק אבוהב ש"ש עוסקין כל ימיהם, ומוציאין כל זמניהם, לידע עיקר הפסקים להורותם ברחובות ובשווקים,⁷¹ אכן מתאימים לחברה שבה הרבנים והדיינים מסתמכים על ספרי קיצורים.

64 יש להעיר שהרא"ש לא הרבה להביא מתורת אשכנז, להוציא שימוש מסוים ב'ספר הראב"ה', לעתים בלי להזכירו בשמו. זפרני החל בבדיקת עניין זה, ראו: זפרני, דרכי התוראה (לעיל הערה 8), עמ' 117–118, 240–241; וכן ראו: א' אפטוביצר, מבוא לראב"ה, 'ירושלים תשל"ח, עמ' 50–51. והנושא ראוי למחקר רחב יותר.

65 על אופיים השונה של הפסקים לעומת התוספות אפשר ללמוד מתוך החומר ההלכתי הספרדי הרב יחסית שהכניס לפסקים לעומת מה שהביא בתוספות. השווה לדוגמה את השימוש המועט שעשה ברמב"ן בתוספותיו למסכת מועד קטן (שלושה ציטוטים) לעומת השימוש בפסקים שכתב לאותה מסכת (כעשרים ציטוטים), וכן את התעלמותו מתלמידי ר' יונה בתוספותיו למסכת כתובות לעומת השימוש הרב שעשה בהם בפסקיו (כעשרים ציטוטים). עם זאת יש לשים לב כי אין זה מפתיע למצוא בפסקיו יותר חומר ספרדי מאחר שאלה נכתבו לאחר התוספות.

66 ראו הערתו של יודלוב, בשו"ת הרא"ש (לעיל הערה 9), עמ' קמה, הערה 5. בכ"י פריז, הספרייה הלאומית héb. 420 (מתכ" 31481) רשום בטעות 'שכלן'. כתב יד זה הוא לדברי אורבך 'השלם והחשוב שבין כתבי היד המסודרים לפי כללים' (אורבך [לעיל הערה 3], עמ' 75–76), והשתמשתי בו גם בהמשך.

67 שו"ת הרא"ש, כלל לב, יא (מהדורת יודלוב [לעיל הערה 9], עמ' קמה).

68 שם, כלל מג, ח (מהדורת יודלוב [שם], עמ' קפא).

69 יסוד עולם, ב, מאמר ד, פרק יח (מהדורת גולדברג [לעיל הערה 12], דף 35 ע"א).

70 על הכשרתם של הדיינים והרבנים בספרד ראו מה שכתב ר' ירוחם בן משולם: 'זהארץ הלזו הנשמה, מעט זה בה כמה הלמדנים והשקדנים' (הקדמה לספר מישרים (לעיל הערה 61), ב ע"א). וכן כתב ר' מנחם בן זרח על רבני ספרד שהם 'לומדים כפשוטו כל דברי התורה והתלמוד בלתי תוספת ביאור שכל' (צדה לדרך [לעיל הערה 21], מאמר ד, כלל ו, פרק א, עמ' 261). גם ר' יעקב בן אשר התייחס לדיינים הלא מלומדים בספרד: 'יש אשר ידרוש דבר המשפט ולא יסבון עליו ענן אורו כי קט מהשיגו שכלו' (חושן משפט). וראו גם: J. Galinsky, 'Ashkenazim in Sefarad: The Rosh and the Tur on the Codification of Jewish Law', *Jewish Law Annual*, 16 (2006), pp. 3–23.

71 ר' יצחק אבוהב, מנורת המאור, מהדורת י' חורב, 'ירושלים תשכ"א, הקדמה, עמ' 10.

קשה להעלות על הדעת שבנסיבות אלה התכוון הרא"ש שפסקיו יהיו תחליף ל'משנה תורה' או אפילו ל'הלכות אלפסי'. ראשית, 'פסקי הרא"ש' הארוך והמפולפל אינו ספר קיצור הלכתי אלא שילוב בין ספר עיון לספר הלכה, וכולל דיונים עיוניים-הלכתיים ארוכים על דרך בעלי התוספות.⁷² שנית, הרא"ש התנגד כידוע לפסיקה מספרי קיצורים.⁷³

השוואת 'פסקי הרא"ש' לשני ספרי סיכום דומים לו עשויה להבהיר את מגמתו של הרא"ש. ר' ברוך ב"ר יצחק כתב את 'ספר התרומה' בצרפת בתחילת המאה השלוש עשרה, והרשב"א כתב את 'תורת הבית' בקטלוניה בסוף אותה מאה. שניהם השכילו לצרף לספריהם תקציר הלכתי ('סימנים' אצל ר' ברוך, 'הקצר' אצל הרשב"א) בשביל הקורא המעוניין רק במסקנה, בפסק למעשה. הרא"ש לעומתם לא עשה כן. ר' ברוך הציג את ה'סימנים' שלו בהקדמתו:

אני ברוך בר רבי יצחק פירשתי ספר זה ויבין וישכיל הרואה בסימנים האילו שהם רמזים, אם יראה בהם מעין שאילתו, גם שם ימצא מפורש בהרבה מקומות בירור הדבר בקוצר עם קצת הראיות דרך קצרה. אמנם בתוך הספר למקום אשר יורינו הסימן ללכת ולראות, שם ימצא הכל מבואר כסדר ראיות וטעמים באורך ככל הצורך.⁷⁴

ה'סימנים' אינם תוכן עניינים בלבד אלא הם תקציר הלכתי שניתן ללמוד ממנו את ההלכה, ואכן ראשונים וגם אחרונים הסתמכו על ה'סימנים' של 'ספר התרומה'.⁷⁵ גם הרשב"א, בן זמנו המבוגר של הרא"ש, שכתב אף הוא לקהל ספרדי, הציג בהקדמתו את שני חלקי ספרו ('תורת הבית' ה'ארוך' וה'קצר') ואת קהלי היעד השונים שלהם:

ולהודיעם אי זה הדרך ישכון אור ההלכות ההמה כדי להוציאם ידי חובה בשני דרכים, המבוקשים והצריכים, התלמוד והמעשה, כדכתיב לא ימוש ספר התורה הזה מפין והגית בו ימים ולילה למען תשמור לעשות ככל הכתוב בו כי אז תצלח את דרכיך ואז תשכיל, ולכתוב להם קצרות וארוכות מאי זה צד יעשה העושה. ואכתוב בע"ה דרך משא ומתן מאי זה צד באו העניינים כדי שימצא המעיין מקום מוצא המים ויהיו מימיו נאמנים [...]. ואחר אכתוב דברי הלכה קצרים, כאלו הדברים בקבלה לנו מסורים.

72 בדומה ל'ספר התרומה' של בעל התוספות ר' ברוך ב"ר יצחק מצרפת, תלמידו של ר"י, שבחר וברר מתוך שיטת רבו את מה שחשוב להלכה למעשה. ראו על חיבור זה להלן, וכן: אורבך (לעיל הערה 2), עמ' 348–354. על היותו צרפתי ולא מוורמייז ראו: ש' עמנואל, "ואיש על מקומו מבואר שמו": לתולדותיו של ר' ברוך בר' יצחק, תרביץ, סט (תש"ס), עמ' 423–440.

73 ראו: מ' אלוך, המשפט העברי, ירושלים תשל"ג, עמ' 1013–1017; וכן במאמרי (לעיל הערה 70).

74 ר' ברוך ב"ר יצחק, ספר התרומה, ורשה 1897, עמ' 196. תוקן על פי כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית. Cod. ebr. 145 (מתכ"י 224), כתיבה אשכנזית (מאמצע המאה השלוש עשרה. אני מודה לד"ר בנימין ריצ'לר שמסר לי מידע זה, המתבסס על תיאורו הפלאוגרפי של פרופ' מלאכי בית-אריה בקטלוג החדש של כתבי היד העבריים הנמצאים בספריית הוטיקן העומד לראות אור בקרוב).

75 ראו כעת: י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: כתיבה והעתקה, רמת גן תשס"ה, עמ' 558–560.

ובזה יצא הקורא ידי חובתו בלמוד, בשומו השגחתו לשקוד לחקור וללמוד מתוך הלכתו, ויצא בהיותו עושה, מתוך הקצרות את המעשה.⁷⁶

ה'ארוך' נועד למעוניינים בתלמוד תורה, בלימוד בעיון, במקורות הדין, וה'קצר' נועד למעוניינים בהלכה למעשה, בפסיקה בלבד. באחת מתשובותיו חידד הרשב"א הבחנה זו.⁷⁷ לרשב"א היה ברור שחיבור עיוני-הלכתי אינו יכול להיות תחליף לספרי ההלכה המקובלים בספרד, ועל כן כתב לספרו גם גרסה קצרה.⁷⁸

הרא"ש, שלא כשני חכמים אלה, לא כתב לפסקיו תקציר כדי להקל על המעוניינים בפסיקת ההלכה, וזאת אף שהכיר בערכם המעשי של קיצורים מן הסוג הזה.⁷⁹ לפיכך נראה שמגמת הרא"ש בכתובת פסקיו הייתה בירור ההלכה על פי תורת בעלי התוספות, ולא כתיבת חיבור הלכתי שימושי עבור הרבנים והדיינים בספרד. ניתן לומר ש'פסקי הרא"ש' דומה לחלק ה'ארוך' של ספרו של הרשב"א ללא ה'קצר'.

ספרו של הרא"ש לא נכתב עבור קהילת הרבנים והדיינים, אלא עבור הלומדים המעטים שהיו פזורים בקהילות ספרד.⁸⁰ ובמיוחד עבור הלומדים הצעירים בישיבות. לפני בואו של הרא"ש למדו בישיבה של טולדו, כפי שהעיד ר' מנחם בן זרח, את 'הלכות הרי"ף'. וניתן להניח שגם לאחר המהפך שהוביל הרא"ש שם, בהדגישו את לימוד התלמוד, היו שהמשיכו ללמוד דווקא את הטקסט הזה.⁸¹ גם התלמידים שהתחילו ללמוד בהשפעת הרא"ש תלמוד ותוספות עדיין היו

76 תורת הבית להרשב"א, מהדורת ח"ג צימבליסט, תל אביב תשנ"ג, עמ' א-ב.

77 'ומה שאמרת שלא מצאת בקיצור מה שכתבתי באורך בשם מקצת הראשונים ז"ל בהוליד והביא כל היום שחיטתו כשרה, דיש מי שאומר שלא נאמרו דברים הללו אלא בעוף. אני לא עשיתי חבורי לספק על המעיינים התוראות הצריכים את מעשיהם, (כאלו) לא באתי להראות להם ספקות הראשונים, אלא להתיר ולאסור הלכה למעשה, כדי שימצא המעיין מה שיצטרך לעשותו אם יראה לסמוך עלי במעשהו [...] אבל כשאני כותב דרך פסק אני כותב מה שנראה לי שראוי לסמוך עליו מדין הגמרא, ולא אספק המעיין הצריך להוראה את מאכלו ויין משתייו. אלא שלעיתים יהיה הדבר ראוי בעיני לספק מפני שהדבר קרוב לומר כן, ובאותן המקומות אני כותב דעת המחמיר. וכן יאדע לכל פוסקי הלכות, גם כן תמצא לרב אלפסי ז"ל ולר"מ ב"מ ז"ל בספריהם' (שו"ת הרשב"א, תשובות חדשות מכתב יד, מהדורת א' זלזניק וא' אייזנבך, ירושלים תשס"ה, תשובה מט, עמ' לה-לו). בעניינים אלו ראו כעת: שפיגל (לעיל הערה 75), עמ' 208-211.

78 ראו בסוף הציטוט של התשובה המובאת בהערה הקודמת – הרשב"א השוו שם את כתיבתו ב'קצר' לפוסקי הלכות כמו הרי"ף והרמב"ם.

79 ראו לדוגמה: 'הלכות פסחים בקוצר', כפי שהקובץ מכונה בסוף פסקי הרא"ש למסכת פסחים (או 'סדר הלכות פסח' כפי שהקובץ מכונה בשו"ת הרא"ש, כלל יד [מהדורת יודלוב (לעיל הערה 9), עמ' ע-עה]); 'סדר כתיבת הגט ונתינתו' בסוף פסקי הרא"ש למסכת גטין (וכן בשו"ת הרא"ש, כלל מה, כט [מהדורת יודלוב (שם), עמ' קצז-קצט]); 'הלכות גדה בקצרה' בסוף פסקי הרא"ש למסכת גידה (ובשו"ת הרא"ש, כלל מז [מהדורת יודלוב (שם), עמ' רז]).

80 ראו את דברי ר' ירוחם עליהם (לעיל הערה 70); ור' מנחם בן זרח כתב על 'כת החכמים היודעים ביאור התורה שהוא התלמוד ומבינים טעמיהם', וציין שהם 'בני עליה והנם מעטים' (צדה לדרך [לעיל הערה 21], מאמר ד, כלל ו, פרק א, עמ' 261). גם ר' יעקב בן אשר התייחס לרבנים ודיינים אלה: 'יש אשר ישכון עליו ענן אורו אבל הוא ברצונו יחשיך מאורו' (חושן משפט, 'הקדמה לספר').

81 להבנה כזו ראו: י"מ תא-שמע, 'דש"י-רי"ף ורש"י-רא"ש', צ"א שטינפלד (עורך), רש"י: עיונים ביצירתו, רמת גן תשנ"ג, עמ' 209-220; שבט (לעיל הערה 25), עמ' 11-12; ברידא (לעיל הערה 26), עמ' 107, 99.

זקוקים לחיבור שיברר עבורם את הפסק הסופי בסוגיה, משום שלא יכלו לעשות זאת בכוחות עצמם מתוך לימוד התלמוד והתוספות. אילולא נכתב 'פסקי הרא"ש', היו אולי תלמידים אלה לומדים תלמוד ותוספות אבל לאחר מכן היו פונים מתוך הכרח והרגל לר"ף או לרמב"ם לשם בירור המסקנה ההלכתית. הרא"ש רצה לתת בידי הלומדים ספר המברר את ההלכה על פי דרכו, סיכום עיוני-הלכתי שממנו יוכלו ללמוד את המסקנות ההלכתיות העולות מן הסוגיה התלמודית על פי תורתם של חכמי צרפת.

'פסקי הרא"ש' בא להשלים אפוא את מפעלו הפרשני של מחברו, את 'תוספות הרא"ש'. לפי העדויות שבידינו, היצירה שעשתה רושם רב על בני סביבתו בחייו וסמוך למיתתו הייתה ספרו הראשון, התוספות, שהחל להפיץ סמוך לבואו לספרד. נדמה שהפסקים, שכתב לאחר מכן,⁸² הרשימו פחות, לפחות בתקופת חייו. ייתכן שהסיבה לכך הייתה בין השאר שאנשי דורו ראו בחיבור זה המשך הכרחי ומתבקש לצעדיו הראשונים בבואו לספרד. 'תוספות הרא"ש' היו הכלי וגם הסמל לשינוי הדרמטי שהביא הרא"ש לישיבת טולדו – השרשת חידושי תורת צרפת בקסטיליה. לעומת זאת הפסקים היו החותם למפעל הגדול, יישומו המעשי של המהפך הפרשני.⁸³ אולי לכך התכוון ר' יהודה בנו כאשר תיאר את מפעלו הספרותי של אביו: 'מאת ה' היתה זאת – להעמיד תלמידים רבים בארצות ספרד [...] וגם עשה לתלמוד פירושים ופסקים; גם 'פסקי הרא"ש' נכתבו אפוא עבור לומד התלמוד.⁸⁴

מכאן מובן מדוע הדגישו בני זמנו את פועלו של הרא"ש בתחום הלימודי. את השינוי ביישום ההלכה למעשה הוא השאיר לבאים אחריו, כמו בנו ר' יעקב ותלמידו ר' ירוחם, שחיברו עבור הרבנים והדיינים חיבורים הלכתיים שימושיים שהתבססו על 'פסקי הרא"ש'. בהקשר זה יש להעיר שספרו הראשון של ר' יעקב, 'קיצור פסקי הרא"ש', היה יכול להיות תחליף לרבנים שהתרגלו לשימוש ב'הלכות אלפסי'. הקיצור, הכתוב בעברית, מביא רק את השיטות העיקריות ואת מסקנת אביו מבלי לעסוק בסוגיה בעיון.⁸⁵ ממשיכי דרכו של הרא"ש הבינו שללא הכנת כלים ספרותיים שיהיו תחליף ל'הלכות הרי"ף' ול'משנה תורה' לא יהיה אפשר לשנות את הנוהג

82 ראה לכך שנכתבו מספר שנים לאחר בואו לספרד יש בדברי יהודה בן הרא"ש. הוא נשאל כיצד לנהוג כאשר קיימת סתירה בין דברי אביו בתשובותיו לדבריו בפסקים, ותשובתו הייתה: 'במקום שאני מוצא דברי פוסקים והשו"ת סותרין זה את זה אני הולך אחר הפסקים שהם היו אחרונים' (וזכרון יהודה [לעיל הערה 9], סי' טו, דף ג ע"ב [מהדורת חבצלת, עמ' ח]). אולם ראו: זפרני, פסקי הרא"ש (לעיל הערה 8).

83 אם נקבל את זיהויו של בעל 'ספר היוחסין' שהרא"ש הוא המחבר של 'קיצור פסקי התוספות' (ראו לעיל הערה 2), אפשר שחיבור זה היה שלב ביניים בין 'תוספות הרא"ש', שהוא ספר עיוני ל'פסקי הרא"ש', שהוא ספר הלכתי. סביר מאוד שהרא"ש היה זקוק לעבודת הכנה לקראת כתיבת הפסקים, ו'קיצור פסקי התוספות' מתאים מאוד לסוג זה של הכנה.

84 ראו לעיל הערה 20.

85 על הקיצור של ר' יעקב ראו: י' גלינסקי, 'ארבעה טורים והספרות ההלכתית של ספרד במאה ה-14: אספקטים היסטוריים, ספרותיים והלכתיים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת ברא"ל, תשנ"ט, עמ' 225–230. ר' יעקב כתב כנראה גם פירוש שנועד לסייע ללומד ללמוד את 'פסקי הרא"ש' בצורה עצמאית מבלי לעיין בתלמוד. ראו: תא-שמע (לעיל הערה 81).

להסתמך על חיבורים שימושיים אלה. את השפעתו הנרחבת של הרא"ש בתחום ההלכה למעשה⁸⁶ יש לייחס אפוא למי שפעלו בעקבותיו הרבה יותר מאשר לו עצמו. הרא"ש, שבא ללמד את דבר התלמוד והתוספות בפרשנות ובהלכה, לא הקדיש מזמנו לכתיבת ספרים עבור הרבנים שפעלו בערי קסטיליה.⁸⁷

על הצלחת הרא"ש בישיבת טולדו

כדי לעמוד על גודל הישגו של הרא"ש יש לבחון גם את מידת הצלחתו בשיקום הישיבה המקומית בטולדו. אין בידינו מידע כמותי ומדויק על פועלו בתחום זה, אבל נדמה שיש די סימנים לכך שאכן נפל דבר בטולדו במאה הארבע עשרה. יש בידינו עדויות על שלושה מעגלים של תלמידים שלמדו בישיבתו של הרא"ש: תלמידים מבני המשפחות המיוחסות של טולדו, תלמידים מצפון ספרד ומפרובנס ותלמידים שבאו מרחוק, מארצות מזרח אירופה, וזאת מלבד התלמידים שבאו איתו או אחריו מארצו, כמו אותו 'ר' יששכר הלוי בר יקותיאל שנמשך אחריו מאשכנז כדי ללמוד ממנו ולשאוב ממעיני חכמתו ז"ל.⁸⁸

אנו יודעים על מספר תלמידים שבאו מן המשפחות המיוחסות של טולדו. ידיעותינו עליהם מקורן בספרים שכתבו או באזכוריהם בספרים, ועל כן ניתן לשער שהיו עוד תלמידים מבני משפחות אלה. התלמידים הידועים לנו בשמותיהם הם: האחים 'ר' יצחק (מחבר 'סוד עולם') ו'ר' ישראל (מחבר פירוש לאבות, 'ספר מצוות זמניות' ועוד) למשפחת ישראל⁸⁹, 'ר' יוסף לבית נחמיאש (מחבר פירוש לאבות ועוד פירושים)⁹⁰ ו'ר' אברהם לבית אבן שושאן (מוזכר אצל 'ר' יוסף נחמיאש ובשו"ת הרא"ש). משפחות אלו היו מן העשירות והמשכילות בעיר ונמנו עם שכבת

86 יש לציין שעל תלמידי החכמים שלמדו בישיבתו השפיע גם בלי עזרתם של ממושיכי דרכו, כפי שניכר בספריהם של 'ר' ירוחם, 'ר' יעקב, 'ר' יצחק אבובב בחיבורו ההלכתי 'שולחן הפנים' (בכתב יד), 'ר' מנחם בן זרח ועוד. כוונתי כאן להשפעתו על רבנים ודיינים שלא היו בהכרח מלומדים גדולים או תלמידיו הישירים.

87 על נושא זה הרחבתי במאמרי (לעיל הערה 70).

88 יסוד עולם (לעיל הערה 12), מאמר ד', פרק יח, דף 35 ע"א ובנספח. סביר להניח שר' יששכר לא היה התלמיד היחיד שנמשך אחריו, אבל נדמה שדברי תא-שמע על 'תלמידיו הרבים והנלווים אליהם – היגרו לספרד, שם יסדו מחנה קהילתי רחב ידיים' הם מוגזמים במקצת. ראו: תא-שמע (לעיל הערה 8), עמ' 78–79.

89 אנשי המשפחה תפקדו דורות רבים כסופרי הקהילה, משרה מכובדת ביותר בקהילות ספרד. על המשפחה כסופרים ראו: י' בער, 'ביקורת' [על A. Gonzales Palencia, *Los Mozarabes de Toledo en los siglos XII y XIII*], תרביץ, ה' (תרצ"ד), עמ' 231; א' שויקה, 'הפולמוס על תקנת טוליסולה בירושת הבעל את אשתו', שם, סח (תשנ"ט), עמ' 115, הערה 99. על מעמד הסופר בקהילות ספרד ראו: עסיס (לעיל הערה 53). על 'ר' יצחק ראו לעיל הערה 12; ועל 'ר' ישראל ראו: ג' אילן, "רדיפת האמת" ו"דרך לרבים" – עיונים במשנת 'ר' ישראל ישראלי מטולדו', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ט, עמ' 46–57.

90 ראו מבואו של מ"א באמבערגער לפירושו 'ר' יוסף אבן נחמיאש למסכת אבות, פאקש תרס"ז וכן שו"ת זכרון יהודה, מהדורת חבצלת (לעיל הערה 1), עמ' 39–40 (מבוא).

ההנהגה המקומית.⁹¹ ומסתבר שגם בני משפחות אחרות, שמעמדן לא היה כה גבוה, הצטרפו לשיבתו של הרא"ש.

בישיבת הרא"ש למדו גם כמה תלמידים מאזורים אחרים בספרד, מחוץ לערי קסטיליה. הבולטים שבהם הידועים לנו מהספרים שכתבו הם ר' אברהם ב"ר יום טוב מטודלה שבנווארה, שחיבר פירוש מקיף על הרי"ף,⁹² ר' אברהם אבן אסמעאל, תלמידו של הרשב"א ורבו של ר' ירוחם, שחיבר ספרים רבים שרובם לא שרדו,⁹³ ור' ירוחם בן משולם מפרובנס, המחבר של 'ספר מישרים' ו'תולדות אדם וחוה'.⁹⁴ ר' מנחם בן זרח הגיע גם הוא מצפון ספרד ללמוד עם יהודה בן הרא"ש, לאחר שלמד אצל ר' יהושע אבן שועייב, תלמיד הרשב"א, ככל הנראה בטודלה שבנווארה.⁹⁵ הוא הגיע לטולדו בעקבות הצלתו ממוות וההתחייבות שקיבל על עצמו בסביבות 1328 'ללמוד תורה לטוליטולה'.⁹⁶ מעגל זה של תלמידים מרשים מאוד כי ניתן לראות כיצד התהפכו היוצרות. לאחר פטירת הרשב"א לא יצאו עוד מטולדו ללמוד בצפון ספרד, אלא להפך, באו מן הצפון ללמוד בטולדו.⁹⁷ תלמיד שהתחייב בתחילת המאה הארבע עשרה ללמוד תורה, יכול היה לחשוב על מקום תורה אחד – טולדו.

עדות נוספת לכך ששיבתו של הרא"ש הייתה לא רק מרכז תורני חשוב בספרד אלא אבן שואבת גם לתלמידים מחוץ לספרד, יש בסיפורו הטרגי של תלמיד מרוסיה, ר' אשר בר סיני, שמת בדרכו חזרה לארצו לאחר שהותקף על ידי שודדים. יש בידינו שלושה מקורות הנוגעים בפרשה זו: דברי תלמיד שהגיע מממורקה, ושדיווח על מותו של ר' אשר; דברי הרא"ש על תלמיד זה ועל שני תלמידים נוספים שהגיעו ממזרח אירופה ללמוד אצלו; סיכום העניין בפתיח לתשובה שנכתב ככל הנראה על ידי ר' יעקב בנו של הרא"ש. ואפתח בדברי ר' יעקב:

תלמיד אחד בא לכאן, לעיר טוליטולה, ללמוד לפני אדוני אבי, שצ"ו, והעתיק התוספות שחבר [נ"א: והעתיק הפרישה שמחבר⁹⁸] אדוני אבי, שצ"ו; ואח"כ

91 על עושרן ומרכזיותן של משפחות אלה בקהילה היהודית ראו: N. Melechen, 'The Jews of Medieval Toledo: Their Economic and Social Contacts with Christians from 1150 to 1391', Ph.D. dissertation, Fordham University, New York 1999, pp. 86–87, 263–269; רות (לעיל הערה 60), עמ' 210.

92 ראו: שבט (לעיל הערה 25), עמ' 83–84; תא"שמע (לעיל הערה 8), עמ' 75–76.

93 ראו: י' גולדשטיין, 'פסקי בבא קמא לרבי אברהם אבן אסמעאל', מוריה, טו (תשמ"ו), עמ' כב–כג. גולדשטיין עסק שם בחיבור המכונה תלמיד הרשב"א והרא"ש למסכת בבא קמא, ראו: חידושי תלמיד הרשב"א והראש – בבא קמא, מהדורת ח"ה קראנז, [סילווער ספרינג], מרילנד תשמ"ה. הספר נכתב לאחר פטירת הרשב"א ובחיי הרא"ש, כפי שעולה מן האמור שם: 'וכן השיב מורי הרשב"א ז"ל בתשובה וכן הסכים מורי הרא"ש נ"ר' (שם, עמ' כ), כלומר בין שנת 1310 לשנת 1321. לאחר שהרשב"א נפטר עבר אפוא התלמיד לטולדו ללמוד אצל הרא"ש.

94 עדיין לא נכתב מחקר רציני על דמותו המרתקת של חכם זה ועל ספריו ההלכתיים החשובים. לפי שעה ראו: פריימן (לעיל הערה 2), עמ' סד–סו.

95 על כך שר' מנחם למד עם ר' יהושע בטודלה ראו: C. Horowitz, *The Jewish Sermon in 14th Century Spain: The Derashot of R. Joshua ibn Shueib*, Cambridge, Mass. 1989, pp. 1–3.

96 צדה לדרך (לעיל הערה 21), הקדמה, עמ' 7.

97 ראו: תא"שמע (לעיל הערה 8), עמ' 74–75.

98 משמעות שינוי נוסח זה שהוא עדיין לא סיים את כתיבת התוספות כאשר מעשה זה קרה.

יצא מכאן לשוב לארצו. בא תלמיד אחד ממאירקא והעיד זה העדות שלמטה, והתיר אדוני אבי את אשתו על פיו.⁹⁹

התלמיד הגיע לישיבת הרא"ש והעתיק את 'תוספות הרא"ש'. עדותו של התלמיד ממאירקא נמצאת בתשובה:

וזה נוסח העדות: כשהייתי במאירקא ראיתי תלמיד אחד, והראה לי אגרת פתוחה חתומה בחתימת מוריניו רבינו אשר, והיה כתוב באגרת ששמו של אותו תלמיד היה נקרא רבי אשר. וספר לי שהיה בא מטוליטולה, ושלמד לפני מוריניו הרב הנזכר, והראה לי תוספות מקצת מסכתות שחבר מוריניו הרב הנזכר. ולפי הדברים שהגיד ומצאתי אמת, נתברר לי שבא מטוליטולה, ויצא ממנה ללכת לארצו.

התלמיד ממאירקא ידע ששמו של התלמיד היה ר' אשר, וכן ידע שהוא למד בישיבת הרא"ש והביא אתו משם עותק של 'תוספות הרא"ש' לחלק מן המסכתות. בהמשך עדותו סיפר על הדיווח שקיבל מבחור אחר, שמואל מסויליה, על מותו של אותו ר' אשר. על סמך צירופן של העדויות הללו התבקשו הרבנים להתיר את אשתו של אותו ר' אשר, תלמיד הרא"ש, שהפכה להיות עגונה. הרא"ש דרש וחקר בעניין, ולאחר שהתברר לו במי בדיוק מדובר פסק להתיר את האישה:

וכן בנדון זה, שהגיד להם את שמו, ושלמד הנה אצלנו, והראה להם תוספות שידוע לנו שהו ליכה עמו מכאן, הרי נתברר שאותו רבי אשר שהלך מכאן מת. [ואנו מעידים] וידוע לכל חבורתינו, שמיום בואו לכאן לא בא שום אדם ששמו רבי אשר ללמוד, אלא אותו רבי אשר בר סיני והוא היה מארץ רוסיה, ובא לכאן עם בחור [אחר] ששמו רבי יהונתן. וגם היה בכאן בחור אחר, ושמו רבי ראובן, והיה מארץ ביה"ם, והיה מכיר לרבי אשר, שנפטר, שהיה מארץ רוסיה.

לענייני חשוב המידע העולה ממקרה טרגי זה על בית מדרשו של הרא"ש בתחילת המאה הארבע עשרה. לפנינו עדות על תלמיד שהגיע ממאירקא ועל שלושה תלמידים מהאזור המכונה 'אשכנז' – אחד מבמהמיה, אחד מרוסיה¹⁰⁰ ואחד שמוצאו אינו מזוהה אך כיוון שבא יחד עם ר' אשר בן סיני לטולדו ניתן להניח שגם הוא מ'אשכנז'. לישיבתו של הרא"ש בטולדו יצאו מוניטין אפוא גם מחוץ לספרד, ותלמידים מארצות רחוקות באו לישיבה להסתופף בצלו של הרא"ש, ללמוד את תוספותיו ולקחת למקומם עותק של התוספות שהעתיקו שם.

99 שו"ת הרא"ש, כלל נא, ב, ד"ה 'וזה נוסח' (מהדורת יודלוב [לעיל הערה 9], עמ' רט). שינויי הנוסח בסוגריים המרובעים על פי כ"י פריז, הספרייה הלאומית héb. 420 (מתכ"י 31481).

100 ראו: י"מ תא"שמע, 'תולדות היהודים בפולין במאות ה"ב–י"ג', ציון, נג (תשמ"ח), עמ' 366. לפי דבריו שם זוהתה של 'רוסיה' בתשובה זו אינה ברורה דיו, אפשר שהכוונה לאזור שבין פראג לקייב (כלומר פולין) ואפשר שמדובר בשטחי שלזיה שבמערב פולין.

סיכום

בני תקופתו של הרא"ש הדגישו את פועלו כראש ישיבה וכמי שהעמיד תלמידים יותר מאשר את פועלו כרב ופוסק, דבר העומד בניגוד להערכה ברוב המחקרים בני זמננו העוסקים בהשפעת הרא"ש על יהדות ספרד.¹⁰¹ בחינה של הרקע ההיסטורי לפועלו מבהירה את פשר הדגש הזה על תפקידו הלימודי. עד בואו פיגרה ישיבת טולדו אחרי ישיבות קטלוניה ואף הייתה תלויה בהן. לאחר בואו הפכה ישיבת טולדו למרכז תורני משגשג, שמשך תלמידים ממרחקים. בישיבתו של הרא"ש היו תלמידים מברצלונה, מנווארה, ממורקא, מדרום צרפת ואפילו תלמידים שבאו ממזרח אירופה רק כדי לשמוע את תורתו ולהעתיק את תוספותיו. שינוי דרמטי זה במעמדה של טולדו, מסניף קסטילייני קטן של ישיבת ברצלונה הגדולה למרכז תורני עצמאי של האזור כולו, בלט מאוד לעיני בני דורו של הרא"ש. אין להניח שהמהפך שחולל הרא"ש עבר ללא התנגדות מצד אנשי המקום. מן הסתם היו מי שלא קיבלו את הדגש החדש על תלמוד תורה מן הסוג שנפוץ בבתי המדרש של צרפת ואשכנז, ושעמד בניגוד למורשת העבר, אך למרות זאת צלחה דרכו של החכם האשכנזי על אדמת ספרד.¹⁰²

דברי השבח שכתב יצחק ישראלי על הרא"ש בפתיחתו השירית לספרו 'יסוד עולם' יכולים ללמד על התקוות שעורר הרא"ש בקרב מלומדי טולדו ועל הכבוד וההצלחות שהביא לישיבתם.¹⁰³

מאשכנז הריחו בשמיו / והאירו טורי לשמיו / טוב טעמו¹⁰⁴ ומוסריו יעידוהו / וחכמיו¹⁰⁵ ספרד יהודוהו / ותורה יבקשו מפיהו / כי מלאך י"י צבאות הוא / לא בא כבושם ההוא אליהם / אור נגה עליהם / וכולם¹⁰⁶ יביעו יגידו וישמיעו כי אין על עפר משלו / קדוש יאמר לו / המשכיל הנעים / אביר הרועים / מחזיק הבדק ורודף הצדק / עמוד הימיני / הוא עדינו העצני / מגדל היושר ומבצר הכושר / יודע כל פשר / הרב¹⁰⁷ ר' אשר / יהי צורו בעזרו / ויכפיל שכרו / ויתמיד הדרו¹⁰⁸ / ועליו יציץ נזרו / ותרב גדולתו / ותגדל מעלתו / ויאריך ימים על ממלכתו¹⁰⁹ / הוא ובניו בקרב ישראל.

101 על הכלל והיוצאים מן הכלל ראו לעיל הערה 8.

102 בהיבטים האידיאולוגיים והכלכליים של מהפכה זו ובהתנגדות שקמה לצעדיו של הרא"ש אני מקווה לעסוק אי"ה בעתיד.

103 הנוסח הוא על פי מהדורת גולדברג (לעיל הערה 12), עמ' 1 ע"ד. שינויי הנוסח יובאו בהערות שוליים. על כתבי היד וסימניהם ראו להלן בנספח.

104 כך א 1; פ: שכלו.

105 כך א 1; א3: צרפת וספרד.

106 כך א 1; א3: וכל באי עולם; פ: וכל יודעיו.

107 פ: נוסף הגדול.

108 א3, פ: ויתמיד הדרו ויכפול שכרו.

109 א3: מלכותו.

אמנם אין להתעלם מנסיבות היסטוריות חיצוניות שהביאו להצלחתו של הרא"ש. קרוב לבואו לטולדו הלכו לעולמם גדולי ברצלונה הרא"ה והרשב"א.¹¹⁰ באותו זמן הלכו ודעכו המרכזים התורניים באשכנז, ויהודי צרפת גורשו מארצם, בשנת 1306, ובתי המדרש שם הפסיקו לתפקד.¹¹¹ משנת 1310 עד 1349, שנת פטירתו של ר' יהודה בן הרא"ש,¹¹² הייתה ישיבתו של הרא"ש בטולדו בין מוסדות הלימוד היחידים באירופה כולה שתפקדו כראוי. המפגש הייחודי בין החכם האשכנזי לקהילה הגאה של יהודי ספרד בטולדו הניב פירות טובים לשני הצדדים. הרא"ש קיבל מקלט בטוח מן האסונות שפקדו את יהודי אשכנז וצרפת, והקהילה קיבלה תלמיד חכם דומיננטי שהחזיר לה את כבודה האבוד בשדה היצירה התורנית.¹¹³

/

110 הרשב"א נפטר בסביבות 1310, והרא"ה ככל הנראה מספר שנים לפניו. ראו: א' גרוסמן, 'יצירתם ההלכתית של חכמי ספרד', ח' ביינארט (עורך), מורשת ספרד, 'ירושלים תשנ"ב, עמ' 161.

111 על דעיכת בתי המדרש באשכנז ראו: H. Soloveitchik, 'Catastrophe and Halakhic Creativity: Ashkenaz – על גירוש יהודי צרפת ראו: ש' שורצפוקס, יהודי צרפת בימי הביניים, תל אביב 2001, עמ' 260–264, 280–294; W. C. Jordan, *The French Monarchy and the Jews*, Pennsylvania 1989, pp. 214–238.

112 על שנת פטירתו של ר' יהודה ראו: פריימן (לעיל הערה 2), עמ' קפד–קפה.

113 פועלו של הרא"ש להרחבת הישיבה ולשינוי תכנית הלימודים עורר בוודאי התנגדות מצד יהודים מקומיים שלא היו מוכנים לשנות ממורשת ספרד העתיקה. ראו על כך לפי שעה: תא-שמע (לעיל הערה 3).

נספח

השלמה ל'ספר הקבלה' מאת יצחק ישראלי

(יסוד עולם, מאמר ד סוף פרק יח)

החיבור 'יסוד עולם' הועתק הרבה בימי הביניים, וניתן למצוא בקטלוג הממוחשב של המכון לתצלומי כתבי היד העבריים (מתכ"י) כ-30–35 כתבי יד שלמים או קטעים משמעותיים הכתובים בכתובה ספרדית, אשכנזית, איטלקית וביוונית. לצורך מחקר זה הגבלתי את עצמי בעיקר לכתבי יד הכתובים בכתובה ספרדית, ושהועתקו בסביבות המאה הארבע עשרה והמאה החמש עשרה. בבחירת כתבי יד מדגמיים אלה נוכל להציג בפני הקורא את שינויי הנוסח העיקריים.

מטרת הנספח היא להציג בפני הקורא את הוורסיות השונות של 'השלמה לספר הקבלה', שככל הנראה יצאו מתחת יד המחבר ר' יצחק. נדמה שיש חשיבות בהצגת הוורסיות האלה כי המסמך הזה הוא מן היחידים המתארים את תולדות הרבנות בטולדו במאות השלוש עשרה והארבע עשרה עד לבואו של הרא"ש. ואלו כתבי היד שהשתמשתי בהם.

כתבי יד המשקפים את הנוסח הקצר

קבוצה א (הקצר ביותר)

ענף זה מייצג את מה שנראה כמהדורה המוקדמת של 'השלמה לספר הקבלה'.

א1 – כ"י אוקספורד, בודליאנה Hunt. 299 (נויבאואר 2043; מתכ"י 19328), הועתק בספרד בשנת 1484, עמ' 197 ע"א–198 ע"א. ראוי לציין שקיימת השמטה גדולה באמצע הקטע המדבר על פועלו של רבנו יונה בטולדו.

א2 – כ"י אוקספורד, בודליאנה Reggio 6 (נויבאואר 2045; מתכ"י 19330), כתיבה ספרדית, סביבות המאה החמש עשרה, עמ' 136 ע"א–136 ע"ב. ראוי לציין שבכתב יד זה כל החלק ההיסטורי (מאמר ד, פרק יח) אינו במקומו ונמצא בסוף מאמר ג. בפתחת החיבור של כתב יד זה חסרה הקדמת המחבר, הכתובה בצורה שירית. בדומה למצב בכתב יד א1, יש השמטה באמצע הקטע המדבר על רבנו יונה בטולדו.¹¹⁴

114 כתב יד נוסף השייך למשפחה זו הוא כ"י פרמה, פלטינה 3038 (דה רוסי 986; ריצ'לר 1480; מתכ"י 13841).

קבוצה ב (נוסח מעורב)

יש כמה אינדיקציות שענף זה מייצג נוסח ביניים בין קבוצה א לכתבי היד שבקבוצה ג, המשקפים את הנוסח המאוחר. לרוב דומה הנוסח לזה של קבוצה א, לבד ממספר תוספות קטנות המופיעות בטבלה שלהלן בסוגריים מרובעות ב'מהדורה קצרה'.

ו – כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית Cod. ebr. 481 (מתכ"י 461), כתיבה ספרדית, סביבות המאה החמש עשרה, עמ' 189 ע"ב – 190 ע"א.

3א – כ"י אוקספורד, בודליאנה Poc. 368 (נויבאואר 20441; מתכ"י 19329), כתיבה ביונטית, המאה הארבע עשרה – החמש עשרה, עמ' 168 ע"ב – 169 ע"א.

כתבי יד המשקפים את הנוסח המאוחר, המורחב

ענף זה מייצג נוסח מורחב ומפותח בצורה משמעותית יותר מאשר שני הענפים הקודמים וסביר להניח שהוא מאוחר להם.¹¹⁵ הנוסח הזה דומה לנוסח הדפוס, ברלין תר"ו–תר"ח.

פ – כ"י פרמה, פלטינה 3165 (דה רוסי 108; ריצ'לר 1478; מתכ"י 34167), כתיבה ספרדית, המאה הארבע עשרה – החמש עשרה, עמ' 124 ע"א – 124 ע"ב.

ל – כ"י לונדון, בית הדין ובית המדרש 28/22 (מתכ"י 4699), כתיבה אשכנזית, המאה החמש עשרה, עמ' 118 ע"א – 119 ע"א.¹¹⁶ דברי ר' יצחק, הפותחים 'בספר יסוד עולם שחבר ה"ר יצחק ב"ר ישראל ז"ל כתב', מופיעים אחרי עיבוד לספר הקבלה של ר' אברהם אבן דאוד.¹¹⁷

מבנה הטקסט

גוף הטקסט של נוסח א ('מהדורה קצרה') הוא על פי ו, 3א; בהערות ציינתי שינויי נוסח ב"א 1, 2א.¹¹⁸ המילים הבאות בסוגריים מרובעות בנוסח א הן תוספות הנמצאות ב"ו, 3א והחסרות ב"א 1, 2א.

גוף הטקסט של נוסח ב ('מהדורה מורחבת'), הדומה לנוסח הדפוס, הוא על פי פ; בהערות ציינתי שינויי נוסח ב"ל. לא ציינתי הבדלי נוסח של כתיב מלא לעומת כתיב חסר וכן הבדלים של השלמת מילה על ידי תוספת גרש. הקטעים המודגשים שבנוסח ב ('מהדורה מורחבת') הם תוספות ושינויים משמעותיים החסרים בנוסח א.

¹¹⁵ לאיחורו של נוסח זה ראו לעיל הערות 16, 55.

¹¹⁶ יש לציין שקיימות עוד העתקות מן הסוג הזה. ראו: כ"י ירושלים, מוזאון ישראל 180/51/8, עמ' 175–191; כ"י מוסקווה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 1420/2, עמ' 11–14; כ"י הרבורג, ספריית דוכסות אטינגן ולרשטיין, I 5 Oct. 23, עמ' 94–99; כ"י לונדון, אוסף מונטיפיורי 130/6, עמ' 26–28.

¹¹⁷ ראו: G. D. Cohen, *A Critical Edition with a Translation and Notes of the Book of Tradition by Abraham Ibn Daud*, Philadelphia 1967, p. 16 (Hebrew introduction).

¹¹⁸ כאשר היה שינוי נוסח משמעותי בין כ"י ו לכ"י א ציינתי זאת בהערות.

יסוד עולם, מאמר ד סוף פרק יח

א. מהדורה קצרה (ו, 1א, 2א, 3א)

ואחרי אלוי¹ היו בספרד כמה חכמים וכן בצרפת ובאשכנז ושאר מלכות אדום מהם ר' אברהם הלוי בן דאוד² איש משכיל מאוד ונבון ובקי בכל חכמה וכן אחותו של ר' ברוך³ היה והוא חבר ספרים רבים האחד מהם הוא ספר הקבלה⁴ שסדר בו⁵ כיצד קבלו התורה⁶ דור אחר דור ממש רע"ה עד הרב ר' יוסף הלוי בן מאגש⁷ ורב ברוך דודו ב"ר יצחק זקנו זכר כולם לברכה ומספר⁸ זה האמור לקטתי והעתקתי רוב מה שהבאתי בפרק הזה מייחס אנשי השם וגדולי החכמים מקבלי התורה שהיו בכל דור ודור ועוד ספר⁹ שחיבר בעיקרי האמונה הנקרא אל עקידה אל רפיצה ועוד ספר¹⁰ הנכבד שחבר בחכמת התכונה וכמה ספרים¹¹ אחרים עוד¹² והוא ז"ל קדש השם¹³ ומת על ייחודו ונקבר בעיר טליטלה.¹⁴

ואחרי כן באו כמה צרות רבות¹⁵ ורעות על ישראל ואבדה החכמה ונשכח זכרה מהארצות האל. אבל בצרפת ובאשכנז ושאר ארצות הערלים עמדו מקדם¹⁶ חכמים גדולים¹⁷ מרביצי תורה ויודעי דעת ומיבני מדע, כמו¹⁸ רבנו שלמה ב"ר יצחק¹⁹ [מעיר רימרו מארץ צרפת]²⁰ והוא האיש²¹ שפירש התלמוד והוציא לאור תעלומותיו וכן פירש התורה ושאר עשרים וארבע ספרים [ונפטר בשנת ד' אלפים תתס"ה]²² ורבנו יעקב גינז והוא הנקרא רבנו תם וכן רבנו שמשון ורבנו גרשם וכמה אחרים זולתם משאר בעלי התוספות ז"ל שהיו בצרפת ובאשכנז ושאר ארצות אדום עמדו כמה חכמים גדולים במשנה ובתלמוד.

ובארץ מצרים זרח המאור²³ הגדול רבנו משה בן הרב הדיין ר' מיימון ז"ל השכיל בכל²⁴ חכמה ויצא טבעו בכל העולם ובבחרותו נדבה רוחו אותו ועשה פירוש לששת סדרי המשנה²⁵ בלשון ערב²⁶ צח וברור הפליא בו עד מאוד ואחר כן נשתדל²⁷ לסדר חבורו הגדול והנפלא שקראו משנה תורה ונשלם בשנת ד' אלפים תתקל"ו²⁸ לבריאת עולם. ומשיצאו חיבוריו אלה²⁹ ונתפשטו בכל גליות ישראל הסכימו כולם לנהוג בהם ולעשות על פיהם בכל דיני התורה והתקנות והגזירות והמנהגות³⁰ שגזרו ושהתקינו³¹ חכמי ישראל בכל דור ודור ועוד חבר ספרים אחרים בעקרי³² הדת ומוסף על כל זה היה חכם גדול ומופלא בחכמה יונית וחבר כמה³³ ספרים בחכמת הרפואות ושאר מיני חכמות.³⁴

1 א, 2א: אלה. 2 א, 2: בן דוד. 3 א, 2א: נוסף הנזכר. 4 א, 1א, 2א: הוא בקבלה. 5 א, 1א: שיסדר. 6 א, 1א: חסר תורה. 7 א, 2א: מיגש. 8 א, 1א: ומספר. 9 א, 1א: נוסף החשוב. 10 א, 2א: נוסף החשוב והנכבד. 11 א, 1א: חבורים. 12 א, 1א: חסר עוד. 13 א, 2א: נוסף ברבים. 14 א, 2א: טולטלה. 15 א, 1א: חסר רבות. 16 א, 1א: במקום מקדם כתוב במקום. 17 א, 1א: נוסף מרבתי. 18 א, 1א: נוסף החכם. 19 א, 1א, 2א: רבי שלמה; א, 1א: נוסף ז"ל. 20 א, 1א: חסר מעיר ... צרפת; נמצא ב"א. 21 כן בא 3א אבל בא 1א, 2א חסר והוא האיש. 22 א, 1א: חסר מונפטר ... תתס"ה; נמצא ב"א. 23 א, 1א: מאור. 24 א, 2א: שהשכיל חכמה וחסר בכל. 25 א, 1א: חסר לששת סדרי המשנה. 26 א, 1א: הערב. 27 א, 3א: השתדל. 28 א, 2א: בשנת ארבעת אלפים ותשע מאות ושלשים ושש לבריאת עולם. 29 א, 1א: אלו. 30 א, 1א: המנהגות. 31 א, 1א: והתקינו. 32 א, 1א: עקרי. 33 א, 1א: חסר כמה. 34 א, 1א: החכמות.

יסוד עולם, מאמר ד סוף פרק יח ב. מהדורה מורחבת (פ, ל)

ואחרי כן היו בספרד חכמים גדולים, וגם³⁵ בארץ צרפת ואשכנז וארצות אדום וישמעאל, מהם ר' אברהם הלוי ז' דוד ז'³⁶ איש חכם ונבון ובקי בכל חכמה ובן אחותו של ר' ברוך הנזכר היה, והוא חבר ספרים רבים האחד מהם הוא הספר³⁷ שקראו ספר הקבלה סדר בו כיצד קבלו התורה דור אחר דור ממש רבי' ועד ר' יוסף הלוי בן מיגש³⁸ ור' ברוך ז'ל, ומספרו זה לקטתי והעתיקתי רוב מה שכתבתי בפרק הזה מיחס אנשי השם וגדולי החכמים שהיו בכל דור ודור, ועוד חיבר³⁹ ספרו החשוב בעיקרי האמונה הנקרא אלעקידא אלרפיצא,⁴⁰ ועוד ספרו הנכבד שחיבר בחכמת התכונה, וכמה ספרים עוד חבר,⁴¹ והוא קדש את השם⁴² ומת על יחודו ונקבר בעיר טליטולה.

ואחרי כן באו כמה מהומות וצרות רבות ורעות על ישראל בספרד עד כמעט אבדה החכמה ונשכחה⁴³ מבני ארצות האל אבל בצרפת ובאשכנז⁴⁴ ושאר ארצות הערלים עמדו⁴⁵ חכמים גדולים במשנה ובתלמוד שהרביצו תורה בישראל כמו רבינו שלמה ז'ל בר' יצחק מעיר (לימרו)⁴⁶ [רימרו] מארץ צרפת והוא פירש התלמוד והוציא לאור תעלומותיו וכן פירש התורה ושאר עשרים וארבע ספרים⁴⁷ ונפטר בשנת ד' אלפים ותתס"א⁴⁸ [תתס"ה] שנים למנין העולם.⁴⁹ ולימד⁵⁰ אחריו וישב על כסאו רבינו (תם) <יעקב (בין השורות)>⁵¹ נינו הנקרא רבי' תם וכן רבי' שמשון⁵² ורבי' גרשום וכמה חכמים אחרים משאר בעלי התוספות שהיו בצרפת וגם באשכנז ושאר ארצות אדום עמדו גם כן כמה חכמים גדולים במשנה ובתלמוד.⁵³

ובארץ מצרים ורח המאור הגדול הרב⁵⁴ רבינו משה ב"ר מימון ז'ל הדיין בן עבד⁵⁵ אללה שהשכיל בתורה ובכל חכמה ויצא טבעו בכל העולם ובבחרותו נדבה רוחו אותו והפליא ועשה פירוש נפלא לששת⁵⁶ סדרי המשנה⁵⁷ בלשון ערבי צח וברור עד מאוד >ואחר כן נשתדל לחבר⁵⁸ חיבורו הגדול והנפלא שקרא אותו משנה תורה⁵⁹ (בגליון, כנראה השמטה) > ובשנת ד' אלפים ותתקל"ח⁶⁰ למנין העולם נשלם ונחתם החיבור הזה. ומשיצאו חיבוריו אלה ונתפשטו בכל גליות ישראל הסכימו כל ישראל לנהוג בהם ולעשות⁶¹ על פיהם בכל דיני התורה והתקנות והגזרות והמנהגות שגזרו והתקינו חכמי ישראל שהיו בכל דור ודור ועוד חיבר ספרים אחרים בעיקרי הדת ומוסף על כל זה היה עוד חכם גדול בחכמת הפילוסופיא וחבר בזה ובחכמת הרפואות⁶² כמה ספרים.

35 ל: וכן. 36 ל: ר' אברהם בן דאוד. 37 ל: חסר הספר. 38 ל: מגאש. 39 ל: חיבורו 40 ל: ספר אל ע"ק"ד"א אל רפ"ע"א. 41 ל: וכמה ספרים אחרים תיקנו(?) עוד חיבר. 42 ל: חסר והוא קדש השם. 43 ל: ונשכח. 44 ל: באשכנז וצרפת. 45 ל: נוסף מקדם. 46 ל: רבינו שלמה בר' יצחק ז'ל מעיר לימא. שיבוש מוזר זה היא תוצאה של קריאה מוטעית של המעתיק, שקרא את האותיות ר"ש ור"ד כאל"ף, וכך נתגלגלה 'לימרו' ל'לימא'. תיקנתי בגוף על פי שאר כתבי היד. 47 ל: וכן פירש התורה וכ"ד ספרים. 48 ל: דתתס"ה. ותיקנתי בגוף על פי שאר כתבי היד 49 ל: ליצירה. 50 ל: ועמד. 51 ל: יעקב. 52 ל: חסר רבי' שמשון, כנראה השמטה. 53 ל: וכן רבינו גרשם חכמים אחרים בעלי התורה שהיו בצרפת וגם באשכנז ושאר ארצות אדום עמדו כמו כן כמה חכמים גדולים במשנה ותלמוד. נראה כנוסח מעורב משתי נוסחאות או שיבוש. 54 ל: חסר הרב. 55 ל: עבד. 56 ל: לששה. 57 ל: משנה. 58 ל: לסדר. 59 ל: נוסף בלשון עברי צח וברור עד מאוד, ואולי זה גרס להשמטה ב"פ. 60 ל: ד"תקל"ח. 61 ל: ללמוד מהם ולנהוג ולעשות. 62 ל: הרפואה.

יסוד עולם, מאמר ד סוף פרק יח
א. מהדורה קצרה (ו, א, 1, א, 2, א, 3)

ובאחרית ימיו דרך הכוכב⁶³ המזהיר⁶⁴ ציץ הנזר⁶⁵ אבן העזר רבנו מאיר הלוי ב"ר טדרוס⁶⁶ נשיא נשיאי הלוי שהיה מעיר ברגוש ובא לטליטולה⁶⁷ והרביץ⁶⁸ תורה והעמיד תלמידים רבים והוא פירש הרבה מסכתות מהתלמוד בדיוק גדול ופלפול רב ועצום ונפטר בחג המצות⁶⁹ משנת ה' אלפים וארבע למנין העולם.

ומקודם לזה בזמן⁷⁰ מרובה היו עוד⁷¹ בספרד חכמים גדולים ונבונים ומשכילים בכל חכמה כמו ר' שלמה בן גבירול המשורר⁷² ור' יהודה הלוי המשורר ב"ר שמואל⁷³ ור' אברהם החכם הגדול⁷⁴ בן עזרא⁷⁵ [ונפטר בשנת ד' אלפים תתקכ"ה והוא בן ע"ה]⁷⁶ והמשכיל הנבון⁷⁷ ר' משה בן⁷⁸ עזרא ושלשת אחיו ר' יצחק ור' יהודה ור' יוסף בני משרה וייחס וגדולה⁷⁹ ובעלי⁸⁰ מדות טובות. ומהם רבנו זרחיה בעל ספר המאור והרב ר' אברהם ב"ר דוד והרב ר' אברהם ב"ר חייא⁸¹ הספרדי וכמה⁸² אחרים עוד זולתי אלה כולם לברכה זכרם לחיי עולם הבא.⁸³

ובזמנינו באו לטליטולה⁸⁴ כמה חכמים ונבונים, מהם החכם הגדול רבנו יונה מגירונדה ור' מאיר הכהן שהרביצו תורה בטליטלה והעמידו תלמידים ונפטרו שניהם בחדש מרחשון שנת ה' אלפים וכ"ד לבריאת עולם. וכמו ר' אהרן הלוי מזרע נשיאים שבא מברצילונה לטליטלה ועמד בה מעט ושב לארצו ור' שלמה ש"צ ב"ר יוסף בן עמיאל ור' דוד הכהן⁸⁵ שמרביצים⁸⁶ בה⁸⁷ תורה.

ובשנת ה' אלפים וס"ה למנין העולם העיר השם את רוח הרב ר' אשר⁸⁸ בן כבוד⁸⁹ הרב ר' יחיאל ז"ל לצאת מאשכנז ארץ מולדתו ובא הוא ובניו ובני⁹⁰ ביתו⁹¹ לטליטלה להאיר את עינינו ולהוציאנו⁹²

63 א, 1, א, 2: כוכב. 64 א, 1: מזהיר. 65 א, 1: הקדש במקום הנזר. 66 א, 1: ב"ר מר טדרוס ז"ל. 67 א, 2: לטליטלא. 68 א, 1, א, 2: נוסף בה. 69 א, 2: חסר המצות. 70 א, 2: בא מן בגוף הטקסט ונמחק, ועל גביו נכתב בזמן. 71 א, 1: חסר עוד. 72 א, 1: נוסף ז"ל. 73 א, 1: שמואל בין השורות. 74 א, 1, א, 2: חסר הגדול. 75 א, 1, א, 2: אבן עזרא; 1 א, נוסף ז"ל. 76 א, 1, א, 2: חסר מונפטר... בן ע"ה; אבל נמצא ב"א. 77 א, 1, א, 2: והנבון. 78 א, 1: אבן. 79 א, 1: גדולה. 80 א, 1: נוסף משרה ומדות טובות והוא כנראה שיבוש. 81 א, 1, א, 2: בטעות חיים. 82 א, 1, א, 2: חסר וכמה ובמקום זה כתוב ואחרים. 83 א, 1, א, 2: במקום כולם... הבא נכתב: זכר כולם לחיי עולם הבא. 84 א, 1, א, 2: השמטה על ידי הדומות לטליטלה... בטליטלה. 85 א, 1, א, 2: נוסף ש"צ. 86 א, 1: מרביצים. 87 א, 1: חסר בה; אבל נמצא ב"א. 88 א, 1, א, 2: נוסף ש"צ. 89 א, 1, א, 2: חסר כבוד. 90 א, 1, א, 2: חסר ובני. 91 א, 1: וביתו; א, 2: ביתו. 92 א, 1: חסר ולהוציאנו.

93 ל: חסר ו"ל. 94 ל: בורגיש. 95 ל: הרבה. 96 ל: נוסף גדול. 97 ל: ליצירה במקום למנין העולם. 98 ל: נוסף ו"ל. 99 ל: חסר ו"ל. 100 ל: בן עזרא. 101 ל: יהודה במקום זרחיה. 102 ל: נוסף ו"ל. 103 ל: נוסף ו"ל. 104 ל: ראבד במקום ר' אברהם בן דוד. 105 ל: הרבה. 106 ל: חסר הגדולים. 107 ל: עוד שהיו בספרד במקום היו עוד בצרפת. 108 ל: להח"ה בראשי תיבות 109 ל: ובזמנו נוסח משורבש. 110 ל: חסר ונבונים. 111 ל: חסר ו"ל. 112 ל: נרבווא. 113 ל: שהריצו המילה חסרה, יש מקום ריק. 114 ל: הרבה. 115 ל: הכ"ד ליצירה. 116 ל: 'שבא' חסר, והוא נוסח מדיק יותר; ראו להלן הערה 118. 117 ל: נוסף ו"ל. 118 המילה נמצאת במקום זה ב"ל, וכנראה הושמטה והוכנסה למקום הלא נכון ב"פ; ראו לעיל הערה 116. 119 ל: וארבעים ושש ליצירה. 120 ל: בברצלונא. 121 ל: חסר ו"ל. 122 ל: נוסף ו"ל. 123 ל: ו"ל. 124 ל: ובשנת הס"ה ליצירה. 125 ל: חסר ש"צ. 126 ל: בר יחיאל ו"ל. 127 ל: שבא, וזה אינו מסתבר. כנראה היה חסר גם בכתב יד זה והושלם על פי סברה. התיקון בגוף הוא על פי שאר כתבי היד. 128 ל: אשר, והוא נוסח משורבש.

יסוד עולם, מאמר ד סוף פרק יח
א. מהדורה קצרה (ו, א 1, א 2, א 3)

מחושך הסכלות והפתיות לאור החכמה והשכל¹²⁹ והתבונה השם יסכים על ידו ויזכינו ללמוד ממנו ולהשכיל ביסודי¹³⁰ התורה וסודותיה ופירוש טעמי כללותיה ופרטיה.

ומגדולי תלמידיו הקרובים אליו הוא¹³¹ הנבון המשכיל והחכם¹³² ר' יששכר¹³³ הלוי¹³⁴ בר יקותיאל שנמשך¹³⁵ אחריו מאשכנז כדי ללמוד ממנו¹³⁶ ולשאוב ממעיני חכמתו ז"ל¹³⁷ ומגדולי תלמידיו כמו כן¹³⁸ והנכבדים אצלו ר' ישראל אחי¹³⁹ שהשכיל בכל חכמה מוסף על תלמודו ומה שהפליא בדקדוק לשון הקדש ובמסרה¹⁴⁰ ובפירוש התורה ושאר עשרים וארבעה ספרים.

129 א 2, א 1: חסר והשכל. 130 א 1, א 2: ביסוד. 131 א 1, א 2: חסר הוא. 132 א 1, א 2: חסר והחכם. 133 א 1, א 2: נוסף ש"צ. 134 א 1: חסר הלוי. 135 א 1: שמשך. 136 א 1: חסר ממנו. 137 א 1, א 2: ולשאוב ממעיניו. 138 א 1, א 2: חסר כמו כן. 139 א 2: נוסף ש"צ. 140 א 1: ובמסכתא; א 2: ובמסכה; ושניהם נראים כשיבוש המילה 'מסרה'.

יסוד עולם, מאמר ד סוף פרק יח
ב. מהדורה מורחבת (פ, ל)

ולהוציאנו מחשך הסכלות והפתיות לאור החכמה והתבונה והרביץ תורה¹⁴¹ והעמיד בה תלמידים. ולכבודו ולמצותו¹⁴² חיברתי הספר הזה השם יסכים על ידו ויזכינו ללמוד ממנו ולהשכיל ביסודי התורה וסודותיה וטעמי הלכותיה. ומגדולי תלמידיו הנכבדים אצלו והקרובים אליו הוא החכם המשכיל הנבון ר' יששכר הלוי בר יקותיאל הלוי זצ"ל¹⁴³ שנמשך אחריו ובא מאשכנז ללמוד ממנו,¹⁴⁴ ומגדולי תלמידיו כמו כן החביבים אליו הוא הרב ר' ישראל אחי ש"צ¹⁴⁵ שהשכיל בכל חכמה מוסף על תלמודו ומה שהפליא בדקדוק לשון הקדש ובמסרה¹⁴⁶ ובפירושו¹⁴⁷ התורה ושאר עשרים וארבע ספרים.

141 ל: נוסף בישראל. 142 ל: ובמצותו. 143 ל: ז"ל. 144 ל: נוסף ולשאוב מימיו. 145 ל: ז"ל. 146 ל: חסר ובמסרה. 147 ל: ופירושו.

